



**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ: ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΟΝ
ADORNO ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΞΟΡΙΑΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΓΑΡΕΦΑΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ

**ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΙΑΚΩΒΟΥ ΒΙΚΥ,
ΡΩΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ**

ΡΕΘΥΜΝΟ 2022

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Το ζήτημα του Αντισημιτισμού στον Adorno στα χρόνια της εξορίας

**ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ
ΓΑΡΕΦΑΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ
(Α.Μ.:223)**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ
ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:
ΙΑΚΩΒΟΥ ΒΙΚΥ
ΡΩΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΗΣ**

ΡΕΘΥΜΝΟ 2022

στον πατέρα μου

Περίληψη

Το 1934 τα μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης, εγκαταλείποντας τη ναζιστική Γερμανία, κατέφυγαν στην Αμερική όπου και παρέμειναν καθ'όλη τη διάρκεια του πολέμου. Σημαντικό μέρος του έργου τους παράγεται στην Αμερική. Με το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το Ολοκαύτωμα ο αντισημιτισμός καταλαμβάνει κεντρική θέση στο έργο τους. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει το στοχασμό του Adorno, εξέχοντος μέλους της Σχολής της Φρανκφούρτης, για το ζήτημα του αντισημιτισμού κατά τα χρόνια της εξορίας στην Αμερική. Ανασυγκροτείται ο προβληματισμός του για το θέμα αυτό μέσα από τη μελέτη τριών σημαντικών έργων που γράφτηκαν την περίοδο αυτή, τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, το φιλοσοφικό έργο που ο Adorno συνέγραψε μαζί με τον Horkheimer, την εμπειρική έρευνα *Η Αυταρχική Προσωπικότητα* καθώς και ένα κείμενο που γράφτηκε από τον ίδιο τον Adorno τις *Παρατηρήσεις στην Αυταρχική Προσωπικότητα*, όπου αντανακλώνται οι θέσεις του Adorno για το σύγχρονο αντισημιτισμό. Εξετάζονται η εννοιολόγηση του σύγχρονου αντισημιτισμού από τον Adorno, η συνδεσή του με τις κοινωνικές δομές της νεωτερικότητας καθώς και η υποκειμενική διάσταση του φαινομένου, οι «μορφές αντίδρασης που κατευθύνονται προς τον Εβραίο». Στην οπτική του Adorno, ο σύγχρονος αντισημιτισμός κατανοείται στα πλαίσια της ολικής δομής της κοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά: Adorno, Αντισημιτισμός, Αυταρχισμός, Προκατάληψη, Ολότητα, Σχολή της Φρανκφούρτης

Title: Anti-semitism in Adorno's writings in exile

Abstract

In 1934, the members of the Frankfurt School, leaving Nazi Germany, fled to America where they remained throughout the war. Consequently, an important part of their work was produced in America. With the outbreak of the World War II and the Holocaust, Antisemitism occupies a central place in their work. The aim of this thesis is to explore Adorno's reflection, a prominent member of the Frankfurt School, during the exile years in America. His reflection on this subject is reconstructed through the study of three important works written during this period, *Dialectic of Enlightenment*, the philosophical work that Adorno co-authored with Horkheimer, the empirical research *The Authoritarian Personality*, and a text written by Adorno himself, *Remarks on the Authoritarian Personality*, reflecting Adorno's positions on modern Antisemitism. Adorno's conceptualization of modern Anti-semitism, its connection with the social structure of modernity as well as the subjective dimension of the phenomenon, the «forms of reaction directed towards the Jews» are examined. In Adorno's perspective, modern Antisemitism needs be understood within the context of the total structure of society.

Keywords: Adorno, Anti-semitism, Authoritarianism, Prejudice, Totality, Frankfurt School

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	7
I. Η Σχολή της Φρανκφούρτης στα χρόνια της εξορίας	10
II. «Στοιχεία του Αντισημιτισμού» στη Διαλεκτική του Διαφωτισμού.	
IIα. Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού.....	18
IIβ. «Στοιχεία του Αντισημιτισμού».....	23
III. Η Αυταρχική Προσωπικότητα	41
IIIα. Μεθοδολογία και Τεχνικές	44
IIIβ. Χαρακτηριστικά της Αυταρχικής Προσωπικότητας.....	46
IIIγ. Υποσύνδρομα της Αυταρχικής Προσωπικότητας.....	55
IIIδ. Το θέμα του αντισημιτισμού στην Αυταρχική Προσωπικότητα.....	58
IV. Ο Αντισημιτισμός στο «Παρατηρήσεις για την Αυταρχική Προσωπικότητα» του Adorno.....	67
V. Συμπεράσματα.....	75
Βιβλιογραφία.....	80

Εισαγωγή

«Άουσβιτς, απόδραση, εξορία - μια σκέψη που προορίζεται να μετατρέψει την εμπειρία σε θεωρία, όπως το έθεσε κάποτε ο Adorno, δεν μπορεί να μείνει ανέγγιχτη από αυτά τα φαινόμενα» (Auer 2012 :229)¹

Για τον Adorno, έναν από τους σημαντικότερους στοχαστές της Σχολής της Φρανκφούρτης, η εμπειρία της εξορίας στην Αμερική εξαιτίας της ανόδου του Ναζισμού στη Γερμανία ήταν καθοριστική για τη σκέψη του, μα πάνω από όλα ήταν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, που επηρέασαν περαιτέρω τη σκέψη του. Το Auschwitz – η εξολόθρευση εκατομμυρίων Εβραίων- θέτει ζητήματα αναθεώρησης της φιλοσοφικής σκέψης αλλά και την ανάγκη διευθέτησης «του κόσμου με τέτοιο τρόπο ώστε να μην επαναληφθεί» γεγονός που «συνεπάγεται την αναζήτηση μιας νέας κατανόησης της φύσης του αντισημιτισμού» (Wessel, Rensmann 2012:202).

Η παρούσα εργασία διερευνά το ζήτημα του Αντισημιτισμού στο έργο του Adorno κατά την περίοδο της εξορίας στην Αμερική εστιάζοντας στα πιο σημαντικά βιβλία που γράφτηκαν την περίοδο αυτή, στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* των Adorno και Horkheimer, στην εμπειρική μελέτη *Η Αυταρχική Προσωπικότητα* των Adorno, Else Frenkel-Brunswik, D.Levinson και R.Nevitt Stanford καθώς και σε ένα ακόμη πολύ σημαντικό κείμενο, τις *Παρατηρήσεις στην Αυταρχική Προσωπικότητα*. Πρόκειται για ένα κείμενο που γράφτηκε από τον Adorno πιθανότατα το 1948 και το οποίο αν και προοριζόταν να συμπεριληφθεί στην *Αυταρχική Προσωπικότητα* το 1950, τελικά παρέμεινε αδημοσίευτο μέχρι και πρόσφατα.

Στον Πρόλογο της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, οι συγγραφείς τονίζουν τη σύνδεση του κεφαλαίου που αφιέρωσαν στο θέμα του Αντισημιτισμού, «Στοιχεία του Αντισημιτισμού. Τα όρια του διαφωτισμού», με τις εμπειρικές μελέτες που διεξήγαγε το Ινστιτούτο κατά τη δεκαετία του 1940 και οι οποίες δημοσιεύθηκαν στην πεντάτομη σειρά Μελέτες για την Προκατάληψη, μέρος των οποίων είναι και *Η Αυταρχική Προσωπικότητα*. Όπως δηλώνουν οι Horkheimer και Adorno σχετικά με το κεφάλαιο «Στοιχεία του Αντισημιτισμού», «Τα “Στοιχεία” συναρτώνται άμεσα με εμπειρικές έρευνες του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας» (Adorno, Horkheimer, 1996: 27, εφε-

¹ Η μετάφραση του παραθέματος στα ελληνικά έγινε από τη γράφουσα, καθώς και όσες μεταφράσεις ακολουθούν

ξής ΔΔ). Επομένως, τα “Στοιχεία” θα πρέπει να εκλαμβάνονται «ως το ιστορικό, φιλοσοφικό και θεωρητικό υπόβαθρο των εμπειρικών μελετών για την προκατάληψη, οι οποίες με την σειρά τους ήταν μια προσπάθεια να μεταφραστεί η θεωρία σε ποσοτικές έρευνες» (Horkheimer and Adorno, 2002: 231).

Επιπλέον, πολύ αργότερα ο Adorno αναφέρει πως: «το κεφάλαιο “Elemente des Antisemitismus” στην *Dialektik der Aufklärung* (Διαλεκτική του Διαφωτισμού), [...] προϋδέασε για τις μετέπειτα έρευνες μου με την Ομάδα Μελέτης της Κοινής Γνώμης του Μπέρκλεϊ, που δημοσιεύτηκαν στην *Αυταρχική Προσωπικότητα*» (Adorno, 1987:29). Η διερεύνηση του αντισημιτισμού καταλαμβάνει, επίσης, ένα σημαντικό τμήμα σε ένα από τα σπουδαιότερα έργα της σειράς *Μελέτες για την Προκατάληψη*, την *Αυταρχική Προσωπικότητα*, μια μελέτη που προέκυψε από συγκεκριμένες έρευνες για τον αντισημιτισμό. Η συγκεκριμένη εργασία μελετά «την ανάδυση ενός “ανθρωπολογικού” είδους», τον αυταρχικό άνθρωπο (Adorno κ.ά., 1950: ix).

Το ζήτημα του αντισημιτισμού ελάχιστα είχε απασχολήσει τη Σχολή της Φρανκφούρτης κατά την περίοδο κατάληψης της εξουσίας από τον Χίτλερ στη ναζιστική Γερμανία το 1933. Τον Φεβρουάριο του 1938, ο Adorno σε γράμμα του προς τον Horkheimer εκτιμά πως «δεν θα υπήρχε χώρα που θα δεχόταν τους Εβραίους που παρέμειναν στη Γερμανία και επομένως αυτοί οι Εβραίοι θα εξοντώνονταν [ausgerottet]» (Jacobs 2005: 53). Αυτή η δήλωση φανερώνει ότι ο Adorno, λίγο πριν φύγει για τις Ηνωμένες Πολιτείες, «συλλογιζόταν τον αντισημιτισμό με τρόπο δραματικό» και πίστευε πως «ο αντισημιτισμός ήταν ένα ζήτημα ζωτικής σημασίας που έπρεπε να θίξει με τον Horkheimer» (Jacobs 2005: 53).

Το 1939 εκδίδεται το άρθρο του Horkheimer, «οι Εβραίοι και η Ευρώπη», το οποίο αποτέλεσε μια πρώτη προσπάθεια ερμηνείας του αντισημιτισμού. Η εξήγηση που δίνει «για την άνοδο του αντισημιτισμού στη Γερμανία [...] βασίζεται σε μια δραματική αλλαγή στην οικονομική δομή της Γερμανίας (μια μετακίνηση από μια μορφή του καπιταλισμού σε μια άλλη) και την ανάδυση φασιστικών πολιτικών σχημάτων σε αυτή την χώρα» (Jacobs 2019: 179). Ο Horkheimer συνδέει τον αντισημιτισμό με τον μαρασμό της σφαίρας της κυκλοφορίας, η οποία «ήταν αποφασιστική για την μοίρα των Εβραίων» (Jacobs 2019: 178).

Ο Adorno, αν και δεν αμφισβήτησε τη θέση αυτή, φαίνεται να θεωρεί πως για το φαινόμενο του αντισημιτισμού δεν αρκούσε μια προσέγγιση μόνο από την πλευρά της οικονομίας. Σε γράμμα προς τους γονείς του, το 1940, αναφέρει πως ο αντισημιτισμός «δεν είναι μια ψυχολογική ανωμαλία του εθνικού χαρακτήρα των Γερμανών.

Είναι μια καθολική τάση και έχει μια οικονομική βάση... δηλαδή, την εξαφάνιση της σφαίρας της κυκλοφορίας [...] στον αιώνα του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Οι συνθήκες για αυτό - και εννοώ όλες τους, όχι μόνο οι οικονομικές αλλά και οι μαζικές ψυχολογικές - είναι τουλάχιστον παρούσες τόσο εδώ [στις ΗΠΑ] όσο και στη Γερμανία (Adorno 2006: 40,41)>> (Jacobs 2019: 180).

Στο επίκεντρο του κεφαλαίου “Στοιχεία του αντισημιτισμού” στην *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, τίθεται αυτή η πεποίθηση του Adorno, δηλαδή, «ότι όχι μόνο η οικονομική αλλά και άλλες βάσεις του αντισημιτισμού πρέπει να διερευνηθούν και να σκιαγραφηθούν» (Jacobs 2019: 180).

Στην ανάλυση των έργων εξετάζεται η εννοιολόγηση του σύγχρονου αντισημιτισμού από τον Adorno, η σχέση του με τις κοινωνικές συνθήκες και δομές της νεωτερικότητας αλλά και η υποκειμενική του διάσταση. Ως προς τη δομή της εργασίας θα εξετάσουμε, μετά από μια σύντομη αναφορά στη Σχολή της Φρανκφούρτης κατά την περίοδο της εξορίας στην Αμερική, τα “Στοιχεία του αντισημιτισμού” στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, συνεχίζουμε με την έρευνα για την *Αυταρχική Προσωπικότητα*, με ιδιαίτερη έμφαση στο κεφάλαιο XVI, «προκατάληψη στο υλικό της συνέντευξης» που έγραψε ο Adorno και ολοκληρώνουμε με την εξέταση του *Παρατηρήσεις στην Αυταρχική Προσωπικότητα*, όπου ο Adorno αναπτύσσει με ιδιαίτερη σαφήνεια τη θέση του για το σύγχρονο αντισημιτισμό. Προσδοκούμε με την ολοκλήρωση της εργασίας να συμβάλλουμε στη βαθύτερη κατανόηση του στοχασμού του Adorno για ένα φαινόμενο σκοτεινό και δυσερμήνευτο.

Ι. Η Σχολή της Φρανκφούρτης στα χρόνια της εξορίας

Το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας ιδρύθηκε το 1923 στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης και αποτέλεσε την έδρα της Σχολής της Φρανκφούρτης. Με το Ινστιτούτο συνδέθηκε ένας κύκλος διανοουμένων, κυρίως εβραϊκής καταγωγής, (Μ. Χορκχάιμερ, Τ. Αντόρνο, Χ. Μαρκούζε, Φρ. Πολλοκ, Ε. Φρόμμ, Β. Μπένγιαμιν, Λ. Λέβενταλ, Φρ. Νόμαν, Β. Μπένγιαμιν κ.α), που διακατέχεται από μια κοινή μεθοδολογία, η οποία συνίσταται στην κριτική που ασκείται «στην ορθολογικότητα και την καπιταλιστική νεωτερικότητα» (Smith, 2006 :84). Η α' γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης επιχείρησε να θεμελιώσει μια θεωρία για την νεωτερικότητα, την Κριτική Θεωρία.

Ο Horkheimer, που ουσιαστικά εισηγείται της έννοιας της “Κριτικής Θεωρίας”, διακρίνει μεταξύ της κριτικής θεωρίας του χθες και του σήμερα. «Η πρώτη ετίθετο υπέρ της επαναστατικής αλλαγής του κόσμου, η δεύτερη παλεύει για τη διατήρηση της αυτονομίας του ατόμου σε ένα κόσμο εξ ολοκλήρου διοικούμενο» (Ιακώβου, 2009:297). Ο Horkheimer το 1930, όταν έγινε διευθυντής του Ινστιτούτου, στον εναρκτήριο λόγο του, έδωσε το νέο στίγμα υποστηρίζοντας ένα διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα όπου «φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι, ιστορικοί και ψυχολόγοι θα πρέπει να ενωθούν σε μια διαρκή συνεργατική εργασία [...] για να πράξουν ο,τι όλοι οι γνήσιοι ερευνητές έκαναν: δηλαδή να διερευνούν τα σπουδαία φιλοσοφικά ζητήματα με τις πιο εκλεπτυσμένες μεθόδους» (Held, 2004:37). Βασικές συνιστώσες του προγράμματος ήταν η σύμπλευση της κοινωνικής φιλοσοφίας και της κοινωνικής έρευνας, η αποφυγή του οικονομικού ντετερμινισμού χάρη «στον συνδυασμό του ιστορικού υλισμού με τη φροϋδική ψυχανάλυση» και η εξεύρεση ενός ερευνητικού προγράμματος που να λαμβάνει υπόψη «τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική ζωή, την ψυχική ανάπτυξη των ατόμων και τις μεταβολές της πολιτισμικής σφαίρας» (Ιακώβου, 2009:299). Από το 1932 μέχρι και το 1941 εκδίδεται το *Zeitschrift für Sozialforschung* (Επιθεώρηση Κοινωνικής Έρευνας), μέσω του οποίου παρουσιάστηκε το διεπιστημονικό έργο του Ινστιτούτου. Η αγγλική έκδοση του περιοδικού έχει τον τίτλο *Μελέτες στη Φιλοσοφία και τις Κοινωνικές Επιστήμες*.

Πριν εξετάσουμε την περίοδο της εξορίας στην Αμερική, θα πρέπει να αναφερθούμε σύντομα στις δυο κοινωνιολογικές παραδόσεις που επικρατούσαν σχεδόν μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η κοινωνιολογία, ως επιστημονική πειθαρχία, πριν

το 1933 χωριζόταν σε ηπειρωτικές και σε αγγλοαμερικανικές παραδόσεις. Αν και οι δυο παραδόσεις εδράζονταν στις ιδέες του διαφωτισμού, μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρέμειναν ανεξάρτητες. Στην ηπειρωτική Ευρώπη, η κοινωνιολογία επικεντρωνόταν κυρίως σε θεωρητικά και ιστορικά ζητήματα ενώ η αγγλοαμερικανική στρεφόταν μεθοδολογικά προς τις φυσικές επιστήμες και σε εξελικτικά μοντέλα κοινωνικής ανάπτυξης. Όταν οι Ναζί κατέλαβαν την εξουσία στη Γερμανία και άρχισαν να απειλούν άλλες ευρωπαϊκές χώρες, πολλές ηγετικές φυσιογνωμίες της ηπειρωτικής κοινωνιολογίας αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι κοινωνικοί επιστήμονες στην Αμερική ήταν ήδη εξοικωμένοι με κοινωνικές έρευνες μεγάλης κλίμακας, ενώ οι κοινωνιολόγοι της ηπειρωτικής Ευρώπης, αν και υπήρχαν μεταξύ τους και Θετικιστές, ασχολούνταν κυρίως με θεωρητικά ζητήματα και δεν γνώριζαν τις πρωτοπόρες μεθόδους των συναδέλφων τους στην Αμερική. Η «πνευματική μετανάστευση» (Wheatland, 2019:196), έφερε πιο κοντά τις δυο παραδόσεις, αν και «διαμόρφωσε ένα κοινωνιολογικό κανόνα που συνδέθηκε με την μεταπολεμική ηγεμονία της Αμερικής» (Wheatland, 2019: 195,196).

Το 1933, τα μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης ακολούθησαν «το ρεύμα της πνευματικής μετανάστευσης» (Κάλφας, 1978:73), αρχικά στη Γενεύη και κατόπιν στις Ηνωμένες Πολιτείες όπου το Ινστιτούτο συνεργάστηκε με το Πανεπιστήμιο Κολούμπια. Στην Αμερική παράγεται ένα μεγάλο μέρος του έργου της Σχολής της Φρανκφούρτης. Εργάστηκαν πάνω σε ποικίλα θέματα όπως ο αυταρχισμός, ο φασισμός, η προκατάληψη, ο ρατσισμός, η μαζική κοινωνία. Περίπου επί μια δεκαετία από το 1939 έως το 1949 εργάζονταν πάνω στο θέμα του αντισημιτισμού στη σύγχρονη κοινωνία. Με το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, την εκδίωξη και την δολοφονία των Εβραίων ο αντισημιτισμός κατέλαβε κεντρική θέση στο έργο τους.

Η εξορία στην Αμερική παρείχε στον Horkheimer και στα υπόλοιπα μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης μια θαυμάσια απομόνωση, «splendid isolation» (Wheatland, 2019:197). Τα πρώτα πέντε χρόνια της εξορίας το Ινστιτούτο επικεντρώθηκε στην έκδοση του Zeitschrift, που σταδιακά έγινε «το βασικό βήμα έκφρασης των εργασιών του Ινστιτούτου» (Κάλφας, 1978:73). Οι κοινωνικοί επιστήμονες του Πανεπιστημίου Κολούμπια ενδιαφέρθηκαν κυρίως για το εμπειρικό έργο που διευθύνεται από τον Erich Fromm. Ο Fromm ήταν αυτός που διακρίθηκε περισσότερο στο Κολούμπια, συνεργάστηκε με μέλη του τμήματος κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου και σταδιακά με ένα δίκτυο κοινωνικών ψυχολόγων στις ΗΠΑ. Το Ινστιτούτο βρέθηκε σε δύσκολη θέση μετά την αποχώρηση του Fromm, ύστερα από διαφωνία του με

τον Horkheimer πάνω σε διάφορα ζητήματα. Επιπλέον, η κατάσταση για το Ινστιτούτο χειροτέρευσε εξαιτίας της διαμάχης που ξέσπασε στο τμήμα κοινωνιολογίας ανάμεσα στον Robert MacIver, που εκπροσωπεί το θεωρητικό κομμάτι του τμήματος και τον Robert Lynd, εκπρόσωπο του εμπειρικού τμήματος. Ο Horkheimer αν και προσπάθησε να ισορροπήσει μεταξύ των δυο, τελικά απομακρύνθηκε και από τις δυο πλευρές (Wheatland, 2019:197). Παράλληλα, ο πρώην συναδελφός τους, Paul Lazarsfeld, βρισκόταν ήδη στην Αμερική από το 1933 με υποτροφία από το ίδρυμα Ροκφέλερ. Ο Lazarsfeld στο Πανεπιστήμιο Νιούαρκ είχε ιδρύσει ένα κέντρο εμπειρικής κοινωνικής έρευνας. Οι σχέσεις του με την Σχολή της Φρανκφούρτης αποκαθίστανται. Ο Lazarsfeld προσέλαβε μέλη της ομάδας του Horkheimer για να συμμετέχουν στην ερευνητική του ομάδα όταν επιχορηγήθηκε η ραδιοφωνική μελέτη το 1937. Με την έρευνα για το ραδιόφωνο, που χρηματοδοτήθηκε από το ίδρυμα Ροκφέλερ, ο Lazarsfeld και η ομάδα του διακρίνονται στον χώρο της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας στις Ηνωμένες Πολιτείες. Με την έναρξη της έρευνας, το Πρίνστον δέλεασε τον Lazarsfeld και την ομάδα του να εγκαταλείψουν το Νιούαρκ, όμως λίγο αργότερα ο Robert Lynd κατάφερε να προσεγγίσει τον Lazarsfeld προσφέροντας του συνεργασία με το Κολούμπια. Σε αυτό το σχέδιο μελέτης του ραδιοφώνου ο Lazarsfeld χρησιμοποίησε πλήθος ερευνητικών μεθόδων προκειμένου να μετρήσει την αποδοχή του μέσου από τον ακροατή.

Αυτό το είδος των ερευνών, άσκησε μεγάλη πίεση στα μέλη της ομάδας του Horkheimer, που συμμετείχαν στο πρόγραμμα. Είναι γνωστές οι αντιρρήσεις του Adorno, οι οποίες προοιωνίζουν την κριτική που ασκήθηκε μετέπειτα στον Θετικισμό στις κοινωνικές επιστήμες (Wheatland, 2019:198). Το 1938 ο Adorno, μετά από πρόσκληση του Horkheimer, μετακόμισε στη Νέα Υόρκη προκειμένου να εργαστεί για το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας αλλά και για τη Ραδιοφωνική Έρευνα του Πρίνστον με διευθυντή τον Lazarsfeld, όπου ανέλαβε την Μουσική Μελέτη της Έρευνας. Κατά την συνεργασία του με το Γραφείο Ραδιοφωνικής Έρευνας ήρθε σε επαφή με την «διοικητική έρευνα» του Lazarsfeld, η οποία βασιζόταν στις ποσοτικές μεθόδους. Ο Adorno αν και ήταν πρόθυμος να περάσει «στην άλλη πλευρά του φράχτη» (Adorno, 1987:15), εκφράζει τον προβληματισμό του γράφοντας:

μου φαινόταν, και είμαι ακόμη πεπεισμένος σήμερα, ότι στην πολιτιστική σφαίρα ό,τι θεωρείται από την ψυχολογία της αντίληψης ως απλό “ερέθισμα” είναι στην πραγματικότητα ποιοτικά προσδιορισμένο, θέμα “αντικειμενικού πνεύματος” και γνώσιμο στην αντικειμενικότητά του. Είμαι αντίθετος στη διατύπωση και μέτρηση αποτελεσμάτων χωρίς να τα συσχετίζουμε μ’ αυτά τα «ερεθίσματα», δηλαδή

με το αντικειμενικό περιεχόμενο στο οποίο αντιδρούν οι καταναλωτές στη βιομηχανία της κουλτούρας, οι ακροατές του ραδιοφώνου. Ό,τι ήταν αξιωματικό σύμφωνα με τους κυρίαρχους κανόνες κοινωνικής έρευνας - δηλαδή το να προχωράς από τις αντιδράσεις των υποκειμένων σαν να ήταν η πρωταρχική και τελική πηγή κοινωνιολογικής γνώσης - μου φαινόταν τελείως επιφανειακό και παραπλανητικό (Adorno, 1987:15).

Ο Adorno ανησυχεί για το γεγονός πως «για να συλλάβει κανείς το φαινόμενο της πολιτισμικής πραγματοποίησης σύμφωνα με τις κυρίαρχες νόρμες της εμπειρικής κοινωνιολογίας, έπρεπε να χρησιμοποιήσει πραγματοποιημένες μεθόδους» (Adorno, 1987:19). Γενικά, εκφράζει την αντίθεσή του «στην αδιάκριτη εφαρμογή της αρχής “επιστήμη είναι μέτρηση”» (Adorno, 1987:19). Χαρακτηρίζει παράδοξο το προβάδισμα των ποσοτικών ερευνών, «στις οποίες και η θεωρία και οι μεμονωμένες ποιοτικές μελέτες θα έπρεπε να είναι το πολύ συμπληρωματικές», ενώ υποστηρίζει πως οι δυσκολίες αυτές είναι το αποτέλεσμα της ανομοιομορφίας «της επιστημονικής σύλληψης της κοινωνιολογίας» και της ανακολουθίας που υπάρχει «ανάμεσα στα κριτικά θεωρήματα και τις εμπειρικές διαδικασίες των φυσικών επιστημών» (Adorno, 1987:20).

Σχετικά με τον ρόλο της εμπειρικής έρευνας, η Σχολή της Φρανκφούρτης προτάσσοντας την θεωρία, επέκρινε «τις αναγωγιστικές τάσεις που ενυπάρχουν στις επαγωγικά προσανατολισμένες εμπειρικές κοινωνικές επιστήμες» (Jay, 1986:221). Αν και το Ινστιτούτο από την σύσταση του είχε χρησιμοποιήσει εμπειρικό έργο στις θεωρητικές του αναλύσεις, όπως ήταν η εμπειρική έρευνα που οργανώθηκε το 1929-1930 από τον Horkheimer και τον Fromm, για τις πολιτικές στάσεις των Γερμανών εργατών, όπου μοιράστηκαν πάνω από 3000 ερωτηματολόγια που είχαν διαμορφωθεί βάσει ψυχαναλυτικών τεχνικών (Abromeit, 2019:154), ποτέ πριν δεν αντιμετώπισε «το είδος του επαγωγικού θετικισμού που είχε διαμορφώσει τις μεθόδους και τις τεχνικές των περισσότερων Αμερικανών κοινωνιολόγων» (Wheatland, 2019:194). Σταδιακά, υιοθετώντας «ένα μεγαλύτερο συμβιβασμό μεταξύ της ηπειρωτικής θεωρίας και του αγγλοαμερικανικού εμπειρισμού» (Wheatland, 2019:199), εξοικειώθηκαν με τις νέες ερευνητικές τεχνικές και συνεργάστηκαν με τους Αμερικανούς κοινωνιολόγους και τους κοινωνικούς ψυχολόγους. Πέτυχαν την αναγνώριση στις ΗΠΑ και επέστρεψαν στη μεταπολεμική Γερμανία «ως πρεσβευτές της αμερικανικής κοινωνικής επιστήμης» (Wheatland, 2019:199).

Μετά την αποχώρηση από την ομάδα του Lazarsfeld, και εφόσον το Ινστιτούτο είχε χάσει μέρος της αυτονομίας του εξαιτίας της δεινής οικονομικής θέσης που

βρισκόταν ήδη απο το 1938, ήταν απαραίτητη η εξεύρεση κεφαλαίων από εξωτερικές πηγές. Τελικά, μια σημαντική επιχορήγηση απο την Αμερικανική Εβραϊκή Επιτροπή (American Jewish Committee/AJC) και την Εβραϊκή Εργατική Επιτροπή (Jewish Labor Committee/JLC) επέτρεψε στο Ινστιτούτο να επιβιώσει και να συνεχίσει το έργο τους. Η AJC ενδιαφέρθηκε για ένα σχέδιο μελέτης του αντισημιτισμού, «με την ελπίδα να αποφευχθεί στην Αμερική εκείνο που συνέβαινε ήδη στην Ευρώπη» (Jay, 2009:221). Το 1941 το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας εξέδωσε στο περιοδικό *Μελέτες στη Φιλοσοφία και τις Κοινωνικές Επιστήμες* ένα «Σχέδιο έρευνας για τον αντισημιτισμό», το οποίο «όχι μόνο αποτελεί πρόδρομο των μετέπειτα ερευνών που κατέληξαν στο *The Authoritarian Personality*, αλλά συνιστά ως ένα βαθμό και το υπόβαθρο των “Στοιχείων του αντισημιτισμού”» (Ιακώβου 2008: 21). Στο έργο αυτό σημειώνεται «πως ο αντισημιτισμός δεν αποτελεί κατάλοιπο του παρελθόντος» αλλά «είναι ένας από τους εγγενείς κινδύνους σε όλους τους σύγχρονους πολιτισμούς» και πως η οικονομική ερμηνεία του φαινομένου «θα πρέπει να συμπληρώνεται από μια ανάλυση των ψυχολογικών μηχανισμών» (Adorno,1994:135, 138). Μεταξύ του 1944 και 1945, διεξήχθη από το Ινστιτούτο μια έρευνα μεγάλης κλίμακας για τον *Αντισημιτισμό ανάμεσα στους Αμερικανούς Εργάτες* με την υποστήριξη της Εβραϊκής Εργατικής Επιτροπής. Η μελέτη, που διερευνά αποκλειστικά τον αντισημιτισμό στην αμερικανική εργατική τάξη, γράφτηκε από τέσσερα μέλη του Ινστιτούτου με τη συνεργασία και την επίβλεψη του Adorno. Για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι ενώ η ανάλυση των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν έδειξαν πως ο αντισημιτισμός ήταν ιδιαίτερος διαδεδομένος μεταξύ των εργατών. Το 56% των ερωτηθέντων καταδίκασε την δίωξη των Εβραίων από τους Ναζί, ενώ το 18% στήριζε τον αντισημιτισμό του Χίτλερ και τη γενοκτονία των Εβραίων απο τους Ναζί (Rensmann, 2017: 156). Ο Jay αναφέρει πως «ήδη από τον Ιούλιο του 1944, [...]. ο Χορκχάιμερ ανησυχούσε για την αντίδραση της αμερικανικής κοινής γνώμης απέναντι σε “μια χούφτα ξενόφερτους διανοούμενους που χώνουν τη μύτη τους στις ιδιωτικές υποθέσεις των αμερικανών εργατών”» (Jay, 2009: 225). Τελικά, η μελέτη δε δημοσιεύτηκε. Επίσης, το 1943 ο Adorno μελέτησε τις τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν απο τον Αμερικανό αγκιτάτορα Martin Luther Thomas σε ομιλίες του στο ραδιόφωνο, συμπεριλαμβανομένου και του αντισημιτισμού, μια μελέτη που εκδόθηκε πολύ αργότερα (Jacobs, 2019:182).

Το ίδιο διάστημα η AJC χρηματοδότησε, το *Μελέτες για την Προκατάληψη*, μια σειρά εμπειρικών κοινωνιολογικών ερευνών με θέμα την προκατάληψη, τον αντισημιτισμό και τον φασισμό, όπου συμπεριλαμβάνεται και το συλλογικό έργο *Η Αυταρχική Προσωπικότητα*, όπου συμμετείχε και ο Adorno. Το 1945 ο Horkheimer τέθηκε επικεφαλής του Ερευνητικού Τομέα της Αμερικανικής Εβραϊκής Επιτροπής στη Νέα Υόρκη, γεγονός που επέτρεψε να ενώσουν τις δυνάμεις τους η ομάδα του Μπέρκλεϊ και το Ινστιτούτο καθιστώντας δυνατή την διεξαγωγή από κοινού ερευνών. Ο Horkheimer είναι αυτός που οργανώνει τις συνεργασίες για την σειρά *Μελέτες για την Προκατάληψη*, ενώ όπως γράφει ο Adorno «χωρίς αυτόν, το συγκεκριμένο περιεχόμενο της *Αυταρχικής Προσωπικότητας* είναι επίσης αδιανόητο» (Adorno, 1987:31).

Στον πρόλογο του έργου *Η Αυταρχική Προσωπικότητα*, ο Horkheimer γράφει πως το 1939 ξεκίνησε «ένα περιεκτικό ερευνητικό σχέδιο για τον αντισημιτισμό» ενώ «πέντε χρόνια αργότερα, μια σειρά συζητήσεων με τον μετέπειτα Dr. Ernst Simmel και τον καθηγητή R. Nevitt Sanford του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας έθεσε τη βάση για το παρόν έργο» (Adorno κ.ά, 1950: xi).

Το συνέδριο στο οποίο αναφέρεται ο Horkheimer διοργανώθηκε από τον ψυχαναλυτή Ernst Simmel τον Ιούνιο του 1944 στο San Francisco με θέμα τον αντισημιτισμό. Ο Horkheimer και ο Adorno συμμετείχαν ως κοινωνιολόγοι, εφόσον το συνέδριο επεδίωκε «τη συνεργασία κοινωνιολόγων και ερευνητικών ψυχολόγων που αποδέχονταν τις βασικές ψυχαναλυτικές έννοιες». Στο ίδιο συνέδριο μίλησαν επίσης, οι ψυχολόγοι Else Frenkel-Brunswik και R. Nevitt Sanford, βασικοί συνεργάτες του Adorno στη συγγραφή της *Αυταρχικής Προσωπικότητας*, παρουσιάζοντας μια έρευνα με τον τίτλο “The Anti-Semitic Personality” (Judaken, 2012: 188).

Τα αποτελέσματα του συμποσίου δημοσιεύτηκαν το 1946 σε ένα έργο που επιμελήθηκε ο Ernst Simmel υπο τον τίτλο *Anti-Semitism: A Social Disease*, όπου ο Horkheimer έγραψε το πρώτο κεφάλαιο “Sociological Background of the Psychoanalytic Approach”. Ο Horkheimer στην ομιλία του υποστήριξε πως «ο αντισημιτισμός και η επιρρέπεια στην αντισημιτική προπαγάνδα ξεπηδούν από το ασυνείδητο», καθιστώντας, επομένως, απαραίτητη μια ψυχαναλυτική προσέγγιση του φαινομένου. Πρόσθεσε, πως αν και ο αντισημιτισμός στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ διέφερε «οι υποκείμενες ψυχολογικές διαδικασίες εμφανείς και στις δυο περιοχές ήταν παρόμοιες». Επισημαίνει επίσης, τις αλλαγές που έχει υποστεί η ατομικότητα «υπό την επίδραση του μονοπωλίου και της τυποποίησης» (Jacobs, 2019:183).

Η ομιλία του Adorno σε αυτό το συνέδριο, βασίστηκε σε μελέτες που είχαν διεξαχθεί από τον ίδιο μαζί με τον Lowenthal και τον Massing σχετικά με τους αντισημίτες αγκιτάτορες της Δυτικής Ακτής. Ουσιαστικά, ανακοίνωσε τα αποτελέσματα της ανάλυσης περιεχομένου από τις ομιλίες του Martin Luther Thomas, ιδρυτή της Χριστιανικής Αμερικανικής Σταυροφορίας, μια από τις πιο επικίνδυνες φασιστικές οργανώσεις στη Δυτική Ακτή. Ο Adorno συνέβαλε στο κεφάλαιο του Horkheimer με το “Anti-Semitism and Fascist Propaganda”, όπου επικεντρώνεται στον φασίστα αντισημίτη. Εστίαζε στην αντισημιτική προπαγάνδα που γίνεται από τους Αμερικανούς φασίστες δημαγωγούς, τονίζοντας πως αποκτούν οπαδούς μέσω ασυνείδητων μηχανισμών. Θεωρεί πως ο αντισημιτισμός είναι ένα είδος νεύρωσης που προωθείται μέσω της προπαγάνδας (Jacobs, 2019: 182-183 · Judaken, 2012: 187-188).

Αν και η συνεργασία του Adorno με τον Lazarsfeld για τη ραδιοφωνική μελέτη απέτυχε, *Η Αυταρχική Προσωπικότητα* γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Παρόλο που πρόκειται για “ομαδική δουλειά” (Adorno, 1987:31), η συμβολή του Adorno ήταν πολύ σημαντική. Η επαφή του με την αμερικανική έρευνα διακόπηκε το 1941 με το τέλος της δουλειάς του στη Ραδιοφωνική Έρευνα του Πρίνστον. Στη συνέχεια, μετακόμισε στην Καλιφόρνια όπου μαζί με τον Horkheimer δούλεψαν για τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Ο Adorno στο *Επιστημονικές εμπειρίες ενός ευρωπαίου διανοούμενου στην Αμερική* αναφέρεται στην σύνδεση αυτών των δυο έργων:

Όπως ακριβώς η Μουσική Μελέτη της Ραδιοφωνικής Έρευνας του Πρίνστον προϋπέθετε ως προς το θεωρητικό μέρος το άρθρο «Ober den Fetischcharakter in der Musik und die Regression des Horens», γραμμένο στα γερμανικά, έτσι και το κεφάλαιο «Elemente des Antisemitismus» στην *Dialektik der Aufklärung* (Διαλεκτική του Διαφωτισμού), για το οποίο συνεργαστήκαμε ο Horkheimer κι εγώ με την αυστηρότερη έννοια της λέξης (κυριολεκτικά υπαγορεύαμε μαζί), προϋδέασε για τις μετέπειτα έρευνες μου με την Ομάδα Μελέτης της Κοινής Γνώμης του Μπέρκλεϊ, που δημοσιεύτηκαν στην *Αυταρχική Προσωπικότητα* (Adorno, 1987:29).

Παράλληλα, τονίζει πως είναι απαραίτητη η αναφορά στο έργο αυτό το οποίο δεν είχε ακόμη εκδοθεί στα αγγλικά, επειδή

αυτό το βιβλίο ξεκαθαρίζει αμέσως μια παρανόηση που συνόδευε από την αρχή την *Αυταρχική Προσωπικότητα* [...] συγκεκριμένα στο ότι οι συγγραφείς προσπάθησαν να εξηγήσουν τον αντισημιτισμό και, πέρα απ’ αυτό, το φασισμό γενικά σε καθαρά υποκειμενική βάση, αποδεχόμενοι έτσι το λάθος ότι αυτό το πολιτικοοικονομικό φαινόμενο είναι κυρίως ψυχολογικό (Adorno, 1987:29).

Προσθέτοντας πως:

Το «Elemente des Antisemitismus» τοποθετούσε θεωρητικά τις φυλετικές προκαταλήψεις στο πλαίσιο μιας αντικειμενικά προσανατολισμένης, κριτικής θεωρί-

ας της κοινωνίας. Σίγουρα, σε αντίθεση με κάποια οικονομική ορθοδοξία, δεν αντισταθήκαμε πεισματικά στην ψυχολογία, αλλά της δώσαμε την κατάλληλη θέση στο σχήμα μας ως εξηγητικού παράγοντα (Adorno, 1987:29).

Ο Adorno κατά την επιστροφή του στη Γερμανία συνέχισε να ασχολείται με το θέμα του αντισημιτισμού γράφοντας έργα όπως το *The Meaning of Working Through the Past* (1959), *Zur Bekämpfung des Antisemitismus heute* (1962).

II. «Στοιχεία του Αντισημιτισμού» στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*

IIα. *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*

Πρόκειται για ένα έργο που γράφτηκε με φόντο τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, το ναζισμό και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Η συγγραφή του έργου από τον Adorno και τον Horkheimer ολοκληρώθηκε το 1944, ενώ εκδόθηκε στα γερμανικά από τον εκδοτικό οίκο Querido στο Άμστερνταμ το 1947. Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* σηματοδοτεί την στροφή της κριτικής θεωρίας προς μια απαισιόδοξη και αδιέξοδη πρόσληψη του κόσμου και της προόδου. Το έργο έχει αποσπασματικό χαρακτήρα, εξού και ο υπότιτλος, *Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*. Δομείται σε πέντε μέρη, από τα οποία τα δύο είναι «παραρτήματα» και μια σειρά στοχασμών υπό τη μορφή «σχεδιασμάτων». Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο *Η έννοια του Διαφωτισμού* αποτελεί το θεωρητικό υπόβαθρο όσων θα ακολουθήσουν. Έπονται οι δυο παρεκβάσεις, η πρώτη επιχειρεί να αναδείξει την διαπλοκή μύθου-διαφωτισμού μέσω της Οδύσσειας, ενώ η δεύτερη τονίζει την ηθική διάσταση του Διαφωτισμού εξετάζοντας τον Kant, τον de Sade και τον Nietzsche. Στο κεφάλαιο η «βιομηχανία της κουλτούρας» τονίζεται η αναδιπλώση του διαφωτισμού στην ιδεολογία, ενώ στο κεφάλαιο των «Στοιχείων του αντισημιτισμού» προβάλλεται η διολίσθηση του σύγχρονου πολιτισμού σε βαρβαρότητα. Όλα αυτά τα διαφορετικά κομμάτια της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* καταλήγουν σε μια κοινή συμφωνία:

«Ολόκληρη η διαδικασία του πολιτισμού της ανθρωπότητας καθορίζεται από μια λογική βαθμιαίας πραγματοποίησης που τίθεται σε κίνηση από την πρώτη πράξη κυριαρχίας πάνω στη φύση και φθάνει στην επακόλουθη ολοκλήρωση της στο φασισμό» (Honneth 2005:285).

Κεντρικό σημείο του έργου είναι η εργαλειακή ορθολογικότητα και η κυριαρχία. Οι Adorno και Horkheimer ασκούν κριτική σε μια βασική έννοια της νεωτερικότητας, την κυριαρχία, μια κυριαρχία πολυποίκιλη που ασκείται επάνω στην εξωτερική αλλά και στην εσωτερική φύση, στον ίδιο τον άνθρωπο. Οι συγγραφείς γράφουν στον Πρόλογο «αυτό που είχαμε αναλάβει δεν ήταν πράγματι τίποτε λιγότερο από τη διάγνωση γιατί η ανθρωπότητα, αντί να περάσει σε μια αληθινά ανθρώπινη κατάσταση βουλιάζει σε ένα νέο είδος βαρβαρότητας» (ΔΔ:19). Τους ενδιαφέρει να διερευνήσουν την «αυτοκαταστροφή του Διαφωτισμού» (ΔΔ: 22), την αυτοαναίρεση των ιδιών του των αξιών. Σύμφωνα με τον Adorno και τον Horkheimer αν και «στόχος

του διαφωτισμού υπό την ευρύτατη έννοια της προοδεύουσας σκέψης ήταν ανέκαθεν να απαλλάξει τους ανθρώπους από το φόβο και να τους εγκαταστήσει ως κυρίους», ακόμα «η πλήρως πεφωτισμένη γη αστράφτει στον αστερισμό της θριαμβευτικής συμφοράς» (ΔΔ:29).

Οι Adorno και Horkheimer επιζητούν να ανιχνεύσουν την πορεία του Λόγου και του πολιτισμού προς μια εργαλειακή ορθολογικότητα, προς μια τεχνολογική κυριαρχία επάνω στη φύση και επάνω στον άνθρωπο. Το κεντρικό επιχείρημα του έργου σύμφωνα με τους συγγραφείς εμπεριέχεται «σε δυο θέσεις: ήδη ο μύθος είναι διαφωτισμός, και: ο διαφωτισμός ξαναγίνεται μυθολογία» (ΔΔ:26). Ο διαφωτισμός αν και υποσχέθηκε τη χειραφέτηση, την απελευθέρωση από το μύθο, «εμπλέκεται με κάθε βήμα του βαθύτερα στη μυθολογία» (ΔΔ.:41) λόγω της εμμονής με τη «μαθηματικοποίηση της φύσης» (ΔΔ:61) και τη λατρεία του θετικισμού. Ο διαφωτισμός βυθίστηκε σε μια νέα ορθολογικοποιημένη μυθολογία, μια και η επιστήμη θεωρείται η μόνη αυθεντία, «ο διαφωτισμός όμως είναι η φιλοσοφία που ταυτίζει την αλήθεια με το επιστημονικό σύστημα» (ΔΔ:148). Πρόκειται για μια διαδικασία που

καταλήγει να υποβιβάζει το Λόγο σε τυποκρατική και εργαλειακή λογική, να εγκαθιστά ένα εντελώς εξορθολογισμένο σύστημα κυριαρχίας και να διαλύει το αυτόνομο υποκείμενο [...]. Ο Χορκχάιμερ και ο Αντόρνο θεωρούν την εννοιακή σκέψη - τη συνδεδεμένη με την κυριαρχία και την αυτοσυντήρηση - ως την απώτατη αιτία των διαστρεβλώσεων της σύγχρονης ορθολογικότητας (Wellmer, 1983:22-23).

Ο κριτικός λόγος αναστοχαστικού τύπου μετασχηματίζεται σε εργαλειακό, μια μορφή λόγου που εστιάζει μόνο επάνω στην καταλληλότητα των μέσων για την επίτευξη ενός σκοπού χωρίς ηθικό αναστοχασμό επί αυτού. Ο εργαλειακός λόγος είναι λόγος κυριαρχίας και εξουσίας, που θριαμβεύει στη νεωτερική κοινωνία. Η γνώση υπό τη μορφή του εργαλειακού λόγου μετατρέπεται σε όχημα κυριαρχίας. Η εργαλειακότητα και η κυριαρχία απλώνονται σε όλα τα πεδία, στην οικονομία, στον πολιτισμό, στην κοινωνία ακόμα και στην ίδια τη φύση. Η διαφωτιστική σκέψη διέπεται από τις αρχές της υπολογισιμότητας και της ισοδυναμίας. Η υπολογιστική ικανότητα οδηγεί σε αφαίρεση των ποιοτήτων και σε ενοποίηση. Στη νεωτερική κοινωνία κυριαρχεί η αρχή της ισοδυναμίας, της ανταλλαξιμότητας που καθιστά το ανόμοιο συγκρίσιμο, ανάγοντάς το σε αφηρημένες ποσότητες. Μέσω του υπολογισμού καθίσταται δυνατή η κυριαρχία στα πράγματα, «ο αριθμός έγινε ο γνώμονας του διαφωτισμού... Η αστική κοινωνία κυριαρχείται από την αρχή των ισότιμων μεγεθών. Κάνει τα ετερόνυμα συγκρίσιμα ανάγοντάς τα σε αφηρημένα μεγέθη» (ΔΔ: 36).

Το κοινωνικό περιβάλλον μετατρέπεται σε πεδίο ανταγωνισμού για κατάκτηση εξουσίας, σε πεδίο εφαρμογής ατομικών συμφερόντων, η κοινωνία κυριαρχεί επάνω στα άτομα, ο άλλος αντιμετωπίζεται εργαλειακά, ως όχημα προσωπικής ανέλιξης. Μέσω της κυριαρχίας κατασκευάζεται ένα υποκείμενο που σκέφτεται και αντιμετωπίζει τα πράγματα με εργαλειακό τρόπο, συγκροτείται ένα νεωτερικό υποκείμενο που ετεροκαθορίζεται και δεν μπορεί να αντισταθεί στην καθυπόταξη της εξωτερικής αλλά και της εσωτερικής του φύσης.

Η κριτική που ασκείται στην κυριαρχία της φύσης, αποτελεί από τα πιο σημαντικά θέματα της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*. Αντίθετα με την μαρξιστική οπτική της ιστορίας, όπου η χειραφέτηση του ανθρώπου πραγματοποιείται «με τον αυξανόμενο έλεγχο της φύσης μέσω της τεχνολογικής οργάνωσης της κοινωνικής εργασίας», οι Adorno και Horkheimer δε θεωρούν πρόοδο τη χειραφέτηση του ανθρώπου από τη φύση αλλά μάλλον «μια διαδικασία που φέρει εντός της το σπέρμα της οπισθοδρόμησης» (Benhabib, 2011:25), υιοθετώντας έτσι «μια Νιτσεϊκής και Φρουδϊκής προέλευσης οπτική της προόδου ως απώθηση των ενστίκτων της ζωής και ανάπτυξη της ψυχικής μνησικακίας» (Benhabib, Picker 2019:298).

Η μανία κυριαρχίας επί της φύσης εδράζεται στον “αρχαϊκό”, “κοσμικό φόβο” του ανθρώπου απέναντι στα στοιχεία της φύσης (Bauman 2012:168). Οι συγγραφείς παρουσιάζοντας τα στάδια που διατρέχει ο πολιτισμός, αναφέρουν πως την προανιμιστική περίοδο του άγχους ακολουθεί η ανιμιστική εποχή, όπου τα αντικείμενα και τα φυσικά φαινόμενα αποκτούν ψυχή ενώ ο ανθρώπινος και ο φυσικός κόσμος αλληλοδιαπλέκονται. Όπως υποστηρίζουν οι Adorno και Horkheimer, στο κεφάλαιο «Στοιχεία του Αντισημιτισμού», σε αυτή την πρωταρχική φάση ο φόβος χαρακτηρίζει την στάση του ανθρώπου απέναντι στη φύση. Στη φάση αυτή οι άνθρωποι επιδιώκοντας «την οργανική προσαρμογή προς το άλλο», υιοθετούν «τη μιμητική συμπεριφορά» (ΔΔ: 296), προκειμένου να προσαρμοστούν. Το στάδιο αυτό διαδέχεται «η μαγική πρακτική». Η μαγεία πραγματοποιεί τους σκοπούς της μέσω της μίμησης χωρίς να αποστασιοποιείται από το αντικείμενο, χωρίς το ριζικό διαχωρισμό μεταξύ σκέψης και πραγματικότητας. Η μίμηση, όπως αναφέρεται στα «Στοιχεία», περιλαμβάνει το στοιχείο του χειρισμού (ΔΔ: 296), «ο μάγος εξομοιώνεται μιμητικά με τους δαίμονες· για να τους τρομάξει ή να τους κατευνάσει εμφανίζεται σα σκιάχτρο ή μειλίχιος» (ΔΔ: 38). Στον κόσμο του μάγου δεν υπάρχει δυνατότητα εξορθολογιστικής γενίκευσης, ούτε έχει επιτευχθεί ο δυϊσμός Υποκειμένου-Αντικειμένου. Έπεται η εποχή του μύθου. Ο μύθος έχει μια εξορθολογιστική βάση έναντι της μαγείας. Στοχεύει «να εξι-

στορήσει, να ονομάσει, να πει από την αρχή» (ΔΔ:36), να διδάξει, ενώ διέπεται από πειθαρχία και εξουσία καθώς επιδιώκει την ενοποίηση και την αφαίρεση σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στο παρελθόν. Στις μυθικές ιστορίες ανιχνεύονται τα πρώτα βήματα εργαλειακής ορθολογικότητας. Οι θεοί του Ολύμπου έχουν χωριστεί από τη φύση, δεν ταυτίζονται άμεσα με τα φυσικά στοιχεία, είναι αόρατες δυνάμεις που δημιουργούν και ερμηνεύουν το σύμπαν. Ο μύθος μετασχηματίζεται σε διαφωτισμό με τίμημα τη μετατροπή της φύσης «σε απλή αντικειμενικότητα» (ΔΔ:38). Η απόσταση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση διαρκώς αυξάνεται. Η νεωτερικότητα αντιμετωπίζει τη φύση χρησιμοθηρικά, ως πόρο που το υποκείμενο χρησιμοποιεί για δικούς του σκοπούς. Η φύση χάνει το θείο πρόσωπο της, παύει να κατέχει τη θέση του Υποκειμένου, απομαγεύεται. Ο άνθρωπος αποσπάται από τον κόσμο, αποστασιοποιείται, «η διαφωτιστική σκέψη γνωρίζει τα πράγματα με το να τα χειραγωγεί... και ο άνθρωπος που βρίσκεται απέναντι τους αποκτά την ταυτότητά του ως εξουσιαστής» (Ψυχοπαίδης 1996:413).

Η κυριαρχία επάνω στη φύση συνεπάγεται την κυριαρχία της εσωτερικής φύσης, δηλαδή της καταστολής των εννομήσεων, ώστε το υποκείμενο να μπορεί να υποταχθεί στην κοινωνία και τις επιταγές της. Η κυριαρχία επάνω στην εσωτερική φύση κατευθύνει την ανάλυση της *Οδύσσειας*. Ο Οδυσσέας συμβολίζει «το αρχέτυπο του αστικού ατόμου» (ΔΔ:90), τον εαυτό που συγκροτείται μέσω της παραίτησης και της θυσίας. Ο Οδυσσέας «συγκροτείται ως πρόσωπο μέσα από τον κίνδυνο και την αναστολή της ικανοποίησης της επιθυμίας» (Ψυχοπαίδης, 1996:421), πιστεύει πως θα μπορούσε να κυριαρχήσει στην εξωτερική φύση θυσιάζοντας ένα κομμάτι της εσωτερικής του φύσης. Αυτή «η μη παραδοχή της φύσης μέσα στον άνθρωπο στο όνομα της κυριαρχίας πάνω στην εξωανθρώπινη φύση και πάνω σε άλλους ανθρώπους [...] είναι το κύτταρο της μυθικής ανορθολογικότητας». Σύμφωνα με τους συγγραφείς «στην προϊστορία της υποκειμενικότητας» εντοπίζεται ήδη «η ενθρόνιση του μέσου ως σκοπού, η οποία στον όψιμο καπιταλισμό παίρνει το χαρακτήρα της έκδηλης παράνοιας» (ΔΔ:105), εντοπίζεται το κύτταρο μιας μυθικής ανορθολογικότητας που στον εικοστό αιώνα οδήγησε στη θυσία αθώων.

Η εργαλειακή ορθολογικότητα οδήγησε στην πραγματοποίηση της συνείδησης του ανθρώπου, «η οποία καθιστά την ιδέα του Λόγου και συνεπώς την ιδέα της απελευθέρωσης κυριολεκτικά αδιανόητη» (Wellmer, 1989:22). Ο Λόγος εκπίπτει σε μια εργαλειακή-ωφελιμιστική σκέψη, εκπίπτει σε μέσο χωρίς να παίρνει τη θέση της αξίας καθεαυτής. Ο θετικισμός αντικειμενοποιεί τον κοινωνικό και το φυσικό κόσμο. Ο

κόσμος εννοιολογείται ως ένα πεδίο ανοικτό στη χειραγώγηση. Η κοινωνία προσδιορίζεται ως «δεύτερη φύση», «η έξοδος από τη μαγική εξουσία της φύσης, επιζεί ως κυριαρχία της “δεύτερης φύσης”, ως κυριαρχία της ανελεύθερης κοινωνίας επάνω στους ανθρώπους, παρότι η ίδια είναι το δημιουργημά τους» (Ράντης, 2006 :140).

Η εξέλιξη του πολιτισμού και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν οδήγησαν σε μια απελευθερωμένη κοινωνία, αφού απελευθέρωση σημαίνει την έξοδο από τη βαρβαρότητα. Υπό το βάρος της αφαίρεσης και της βιομηχανίας, «στους ανθρώπους επιβάλλεται η συμμόρφωση με την υφιστάμενη πραγματικότητα [...] η ενότητα της χειραγωγούμενης συλλογικότητας συνίσταται στην άρνηση κάθε ατόμου» (ΔΔ.:43), οι απελευθερωμένοι κατέληξαν ο “λόχος” τον οποίο ο Χέγκελ θεωρεί αποτέλεσμα του διαφωτισμού. Μια «προβληματική διάσταση της νεωτερικότητας» αποκαλύπτεται, αυτή «της στερημένης επιθυμίας και της καταπιεσμένης ορμής ως όρος για τον εξορθολογισμό των κοινωνικών σχέσεων» (Ψυχοπαίδης, 1996: 421). Στη Διαλεκτική του Διαφωτισμού «η καταστροφικότητα, ως εξέγερση ενάντια στον πολιτισμό, θεωρείται παράγωγο της ανορθολογικότητας της ορμικής παραίτησης, εξηγείται δηλαδή , με βάση την αναντιστοιχία ανάμεσα στις θυσίες που απαιτούνται από τον πολιτισμό και στην ικανοποίηση ή την ασφάλεια που ανταποδίδει. [...] “η ιστορία του πολιτισμού είναι η ιστορία της εσωστρέφειας της θυσίας. Με άλλα λόγια η ιστορία της παραίτησης”» (ΔΔ:106). Το ίδιο μοντέλο ακολουθείται και στην ερμηνεία του φαινομένου του αντισημιτισμού (Ιακώβου, 2007:184).

Πβ. «Στοιχεία του Αντισημιτισμού»

Τα όρια του διαφωτισμού

Ο τίτλος του κεφαλαίου για τον αντισημιτισμό στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* μαρτυρά τον ανολοκλήρωτο χαρακτήρα του φαινομένου ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει τα όρια του Διαφωτισμού υπό την έννοια ότι «στο ναζιστικό αντισημιτισμό δεν υπάρχει κανένα ίχνος ορθολογικότητας το οποίο θα επέτρεπε μια διαλεκτική κριτική» (Ιακώβου, 2008:12). Στο κεφάλαιο «Στοιχεία του Αντισημιτισμού» δεν ακολουθείται «μια εξαντλητική ανάλυση» (Ιακώβου, 2008:12) του αντισημιτισμού αλλά η παράθεση κάποιων μόνο στοιχείων του. Όπως υποστηρίζει ο Adorno ο αντισημιτισμός θα μπορούσε να μελετηθεί από μια θεωρία που «δεν θα απαριθμούσε μια ποικιλία “παραγόντων” ούτε θα ξεχώριζε ένα συγκεκριμένο ως “την” αιτία αλλά μάλλον θα ανέπτυσσε ένα ενιαίο πλαίσιο μέσα στο οποίο όλα τα “στοιχεία” συνδέονται μεταξύ τους με συνέπεια. Αυτό δε θα ήταν τίποτα λιγότερο από μια θεωρία της σύγχρονης κοινωνίας ως σύνολο» (Adorno κ.ά., 1950:608). Τα «Στοιχεία του Αντισημιτισμού» αποτελούνται από επτά θέσεις εκ των οποίων η τελευταία προστέθηκε το 1947. Η κάθε παράγραφος δε θα πρέπει να διαβάζεται μεμονωμένα καθώς «διαπερνούν η μια την άλλη»² (Jacobs, 2015:75). Οι Adorno και Horkheimer προσπαθούν «να κατανοήσουν πως τα διαφορετικά στοιχεία του αντισημιτισμού συνδέονταν και επανασυνδέονταν και γιατί η εμφάνιση ενός στοιχείου δε συνεπαγόταν απαραίτητα την εξαφάνιση του άλλου» (Fine, Spencer 2017:57).

Στα «Στοιχεία του αντισημιτισμού» προβάλλεται η πτώση του σύγχρονου πολιτισμού σε βαρβαρότητα, «η υπο μορφή θέσεων ανάπτυξη των “Στοιχείων του αντισημιτισμού” αναφέρεται στην πραγματική επιστροφή του πεφωτισμένου πολιτισμού στη βαρβαρότητα» (ΔΔ:27). Οι συγγραφείς προσπαθούν να ερμηνεύσουν το ζήτημα του ναζιστικού αντισημιτισμού διερευνώντας την πορεία της δυτικής ιστορίας, σκιαγραφείται μια «φιλοσοφική προϊστορία του αντισημιτισμού» (ΔΔ:27).

Στην πρώτη θέση παρουσιάζονται οι επικρατέστερες αντιλήψεις της εποχής για τον αντισημιτισμό, η φασιστική και η φιλελεύθερη, και οι δυο «αληθινές και ταυτόχρονα εσφαλμένες» (ΔΔ:277). Για τους φασίστες οι Εβραίοι δεν είναι απλά μια μειονότητα μεταξύ άλλων, αλλά «η αντιφυλή, η αρνητική αρχή ως τέτοια» (ΔΔ:277),

² Ο Jay επικρίνει την αφήγηση των Adorno και Horkheimer επειδή «δεν οργανώνουν τα επιχειρήματα που παρουσίασαν με ιεραρχικό τρόπο» (Jay 1986: 96)

που από την εξόντωσή τους θα κριθεί η τύχη του κόσμου. Οι Εβραίοι στιγματίζονται ως το απόλυτο κακό από αυτούς που είναι πραγματικά το κακό, τους φασίστες. Η φασιστική αντίληψη είναι αληθινή εφόσον οι Ναζί την πραγματοποίησαν, ωστόσο παραμένει ψευδής στο βαθμό που οι λαϊκοί εθνικιστές προβάλλουν στους Εβραίους την δική τους επιθυμία για δύναμη και κυριαρχία, «στην εικόνα του Εβραίου που παρουσιάζουν στον κόσμο οι λαϊκοί εθνικιστές εκφράζεται ο δικός τους χαρακτήρας» (ΔΔ:278).

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη αντίληψη οι Εβραίοι «απαρτίζουν μια ομάδα βάσει θρησκευτικών πεποιθήσεων και παραδόσεων» (ΔΔ:277) και όχι βάσει εθνικών ή φυλετικών χαρακτηριστικών. Η φιλελεύθερη θέση βασίζεται στον ισχυρισμό πως η ενότητα των ανθρώπων έχει ήδη πραγματοποιηθεί, ωστόσο συντείνει στη συντήρηση της κατεστημένης τάξης χωρίς να προστατεύει όσους δεν έχουν προσαρμοστεί στις αρχές της αστικής κοινωνίας. Οι Εβραίοι εμφανίζονται ανίσχυροι και ελλιπώς προσαρμοσμένοι στην «κατεστημένη γενικότητα» (ΔΔ:279). Όσοι προσαρμόστηκαν έπρεπε να εγκαταλείψουν «τη διαφορά που τους χώριζε από το κυρίαρχο *είναι*» (ΔΔ:279) και να υποταχθούν σε μια καταπιεστική τάξη πραγμάτων, γεγονός που ισοδυναμούσε με μια δεύτερη περιτομή. «Η πεφωτισμένη αυτοκυριαρχία» που επέδειξαν οι προσαρμοσμένοι Εβραίοι «τους οδήγησε [...] στο σύγχρονο αστικό κόσμο» ο οποίος οπισθοδρόμησε «στην ωμή καταπίεση» και μετασχηματίστηκε σε αμιγή φυλή, που νοείται σήμερα ως «η αυτοσυντήρηση και επικράτηση του αστικού ατόμου, ενσωματωμένου στη βάρβαρη συλλογικότητα» (ΔΔ:279). Η οπισθοδρόμηση στην ωμή δύναμη υπήρχε ήδη στην αστική τάξη πραγμάτων, η οποία στηρίζεται σε πρακτικές αποκλεισμού και «δε μπορεί όντως να ζήσει χωρίς την στρέβλωση των ανθρώπων» (ΔΔ:280). Ο αντισημιτισμός δεν αποτελεί παρέκκλιση από την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων αλλά παράγωγό της.

Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς του έργου ο αντισημιτισμός συνδέεται με την κοινωνική ισοπέδωση, ως λαϊκό κίνημα καθοδηγείται από μια «ισοπεδωτική πρακτική» (ΔΔ:280). Αναγνωρίζεται η έλξη που ασκεί στις μάζες όχι επειδή αποκτούν κάποιο άμεσο οικονομικό όφελος, παρά μόνο «τη χαρά πως ούτε οι άλλοι έχουν περισσότερα». Ο αντισημιτισμός «δεν βοηθάει τους ανθρώπους», αντιθέτως «προωθεί την τάση τους για εξόντωση» (ΔΔ:280). Η τάση των μαζών για εξόντωση είναι τυφλή, χωρίς νόημα και σκοπό. Η οργή εκτονώνεται επάνω στον ανίσχυρο και τον απροστάτευτο.

Οι αντισημίτες διακατέχονται από τυφλό μίσος, χωρίς να γνωρίζουν το γιατί, έχοντας απολέσει κάθε δυνατότητα κριτικού στοχασμού, κάθε ίχνος ανθρωπιάς και υποκειμενικότητας, «εξαπολύονται ως υποκείμενα» (ΔΔ:281), χωρίς συνείδηση, ανίκανοι για εμπειρία. Οργανωμένοι σε μια ισχυρή συλλογικότητα κινητοποιούνται από «ένα είδος δυναμικού ιδεαλισμού». Πρόκειται για ανθρώπους που δεν έχουν βιώσει καμιά εκπλήρωση, «μισούν χωρίς τελειωμό», προβάλλουν «μια μεγαλόσχημη ιδεολογία, μωρολογούν για τη σωτηρία της οικογένειας, της πατρίδας, της ανθρωπότητας» (ΔΔ:282). Άνθρωποι που εξαπατήθηκαν από το φιλελευθερισμό, μια και αποδείχτηκε ουτοπική η επαγγελία περί ευτυχίας και πρέπει «να αναπαράγουν την καταπίεση» που τους επιβλήθηκε (ΔΔ:282). Αντίθετα, αυτοί που βρίσκονται στην εξουσία και έχουν καταλάβει τη δύναμη του αντισημιτισμού ως μέσο χειρισμού των μαζών «δεν μισούν τους Εβραίους ούτε αγαπούν τους οπαδούς» (ΔΔ:282).

Ο αντισημιτισμός είναι κατάλληλος για την κυριαρχία και αποτελεί μέσο χειραγώγησης και αποπροσανατολισμού των μαζών, ένα «φθηνό μέσο διαφθοράς» (ΔΔ:281). Είναι ένα φαινόμενο σκοτεινό, περίπλοκο και δυσερμήνευτο που δε μπορεί να συλληφθεί σε όλο του το εύρος μόνο μέσω ορθολογικών, οικονομικών και πολιτικών εξηγήσεων. Γι' αυτό το λόγο ο Adorno και ο Horkheimer προσπαθούν, αντλώντας από την ψυχαναλυτική θεωρία του Freud, να εξηγήσουν το φαινόμενο μέσω των μηχανισμών της μίμησης και της προβολής.

Στην πέμπτη θέση οι συγγραφείς, προκειμένου να ερμηνεύσουν τα ψυχολογικά κίνητρα της συμπεριφοράς των αντισημιτών, χρησιμοποιούν τις έννοιες της μίμησης και της υπερευαισθησίας.

Οι αντισημίτες δικαιολογούν την συμπεριφορά τους με την επίκληση της υπερευαισθησίας. Ο αντισημιτισμός εννοιολογείται ως υπερευαισθησία, όρος που χρησιμοποιείται με την ιατρική σημασία ως μιας ασυνήθιστης αντίδρασης του οργανισμού σε ένα ερέθισμα. Ο Adorno και ο Horkheimer επιδιώκουν να αποκαλύψουν το περιεχόμενο της υπερευαισθησίας ως έννοιας, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την κοινωνική χειραφέτηση. Η «χειραφέτηση της κοινωνίας από τον αντισημιτισμό» εξαρτάται από την ικανότητα του κριτικού στοχασμού επάνω στις πραγματικές αιτίες της αντίδρασης αυτής απέναντι στους Εβραίους, από τη «συνειδητοποίηση της ίδιας του της ανοησίας» (ΔΔ:295). Η έννοια της υπερευαισθησίας εκφράζει «το τυφλό, παράλογο μίσος του αντισημίτη, την σφοδρή αντιπάθεια προς το συγκεκριμένο και το ζωτικό και κυρίως προς το άτομο που αποκλίνει από την κοινωνία» (Rensmann, 2017:303). Ό,τι δεν υπηρετεί την χρησιμοθηρική λογική της υπάρχουσας τάξης και δεν συμμορ-

φώνεται με τους κανόνες του πολιτισμού «προκαλεί [...] την αποστροφή» (ΔΔ:295), ως φυσικό αναγνωρίζεται μόνο «το γενικό, αυτό που προσαρμόζεται στο πλέγμα σκοπιμοτήτων της κοινωνίας» (ΔΔ:295). Η υπερευαισθησία, κατά τους συγγραφείς, θεμελιώνεται στην απώθηση των αρχαϊκών μορφών της μίμησης, εννοώντας την αυθόρμητη αντίδραση στον κίνδυνο όπου το υποκείμενο δεν ασκεί κανένα έλεγχο, «Το εγώ³ που βιώνει τον εαυτό του σε τέτοιες αντιδράσεις, όπως η ξαφνική ακαμψία του δέρματος, των μυών και των μελών, δεν έχει πλήρη κυριαρχία πάνω τους» (ΔΔ:296). Η ακαμψία είναι μια μορφή μιμητισμού (Mimikry) που στόχο έχει την προστασία από τον τρόπο απέναντι στις δυνάμεις της φύσης. Ο άνθρωπος πέτυχε την αυτοσυντήρησή του μέσω της ξαφνικής ακαμψίας, μέσω της εξομοίωσης προς το νεκρό. Όμως, την μιμητική συμπεριφορά, την προσαρμογή προς το έτερο, «ο πολιτισμός την αντικατέστησε αρχικά, στη μαγική φάση, με τον οργανωμένο χειρισμό της μίμησης (Mimesis) και αργότερα, στο ιστορικό στάδιο, με την ορθολογική πρακτική, την εργασία», διαγράφοντας την μη ελεγχόμενη μίμηση, τη μιμητική παρόρμηση. Ο πολιτισμός, επέβαλε στον άνθρωπο την εσωτερίκευση του ορθολογικού αυτοελέγχου, αποτρέποντας «την οπισθοδρόμηση σε μιμητικούς τρόπους ζωής», βασική προϋπόθεση της ύπαρξής του (ΔΔ:297).

Ο Adorno και ο Horkheimer εντοπίζουν τη διαμόρφωση του εγώ μέσα από την σκλήρυνσή του ενάντια σε μια τέτοια μιμητική συμπεριφορά: «με τη συγκρότηση του συντελέστηκε η μετάβαση από την ανακλαστική μίμηση στη ελεγχόμενη στο-

³ Σύμφωνα με τη δεύτερη τοπική θεωρία του Freud ο ανθρώπινος ψυχισμός ενέχει έναν τριμερή διαχωρισμό: το Αυτό, το Εγώ και το Υπερεγώ.

Το Αυτό αποτελείται από ορμές και πάθη [ο Freud διακρίνει τις ορμές σε ορμές ζωής/έρωτας (σεξουαλικές ορμές) και σε ορμές θανάτου (τάσεις επιθετικότητας, καταστροφικότητας)]. Το Αυτό «έχει όλους τους χαρακτήρες του ασυνείδητου, αγνοεί το χρόνο, την άρνηση, την αντίφαση» και «υπακούει αποκλειστικά στην αρχή της ηδονής» (Κρανάκη, 2000 : 163). Η αρχή της ηδονής είναι εσωτερη τάση που μεθοδεύει τις εντάσεις του ψυχικού οργάνου βάσει της ευχαρίστησης και της αποφυγής του πόνου και της δυσαρέσκειας, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η καθημερινότητα.

Το Εγώ λειτουργεί με βάση τη συνειδητή αντίληψη, ως ο ορθολογικός πυρήνας του ανθρώπινου ψυχισμού. Το Εγώ «εγγράφει μέσα στο χρόνο τις διάφορες ψυχικές διαδικασίες, τις υποβάλλει στη δοκιμασία του πραγματικού, καταργεί την αρχή της ηδονής, κατευθύνει και ελέγχει [...] την εκτόνωση των ερεθισμάτων στον εξωτερικό κόσμο παρεμβάλλοντας ανάμεσα στην επιθυμία και την ικανοποίηση ένα χρονικό διάστημα σκέψης και απόφασης» (Κρανάκη, 2000: 163). Μεσολαβεί μεταξύ του Αυτό και του εξωτερικού κόσμου, που δρα μέσω του Υπερεγώ

Το Υπερεγώ εκπροσωπεί την ηθική συνείδηση, «η συνείδηση είναι μια λειτουργία που αποδίδουμε στο Υπερεγώ [...], που σκοπό έχει να ελέγχει και να κρίνει τις ενέργειες και τις προθέσεις του Εγώ, ασκεί λογοκριτικό καθήκον. Το αίσθημα ενοχής, η σκληρότητα του Υπερεγώ, είναι δηλαδή το ίδιο με την αυστηρότητα της συνείδησης, είναι η παρωχημένη στο Εγώ αντίληψη ότι ελέγχεται κατά τέτοιον τρόπο» (Φρόυντ, 1994: 110). Φέρει τα σημάδια της γονεϊκής επίδρασης καθώς και της επίδρασης των κοινωνικών θεσμών.

χαστική ανάκλαση» (ΔΔ:297). Όμως, παρά την αντικατάσταση «της σωματικής εξομοίωσης προς τη φύση» από ένα νέο εννοιακό κόσμο που υπάγει το διαφορετικό «κάτω από το όμοιο» (ΔΔ:297), ο τρόμος παραμένει. Η τρομακτική φύση αναπαράγεται μέσα στη κοινωνία μέσω «του οργανωμένου καταναγκασμού ο οποίος αναπαράγόμενος στα υποκείμενα ως συνεπής αυτοσυντήρηση, επιστρέφει στη φύση» υπο τη μορφή της κοινωνικής κυριαρχίας (ΔΔ:297). Η εξομοίωση προς τη φύση κατέληξε σε σκλήρυνση απέναντι της. Η επιστήμη και η τεχνική πραγματοποιούν πλέον «την προσαρμογή προς το νεκρό στην υπηρεσία της αυτοσυντήρησης μέσω της αυτοματοποίησης των πνευματικών διαδικασιών, μέσω της μεταμόρφωσης τους σε τυφλές τυποποιημένες ακολουθίες γεγονότων» (ΔΔ:298).

Αν και στον αστικό τρόπο παραγωγής η μίμηση «παραδίδεται στη λήθη», ίχνη της μιμητικής συμπεριφοράς επιβιώνουν ακόμη σε κάποιες χειρονομίες «της καταπιεζόμενης από τον πολιτισμό αμεσότητας». Αποκομμένοι από μιμητικούς τρόπους συμπεριφοράς και ύπαρξης «οι τυφλωμένοι από τον πολιτισμό» αναγνωρίζουν στις συμπεριφορές των άλλων «τα δικά τους προγραμμαμένα χαρακτηριστικά [...] Αυτό που απωθεί ως κάτι ξένο είναι όντως πάρα πολύ γνώριμο» (ΔΔ:298). Είναι η παρόρμηση, η αμεσότητα: «άγγιγμα, εφαρμοστή επαφή, καταπραΰντική θωπεία, παρακλητική προτροπή» (ΔΔ:299), που απωθείται στο σύγχρονο πολιτισμό.

Μέσω του αντισημιτισμού ικανοποιούνται παρορμήσεις που ο πολιτισμός έχει απαγορεύσει, «ο αντισημιτισμός είναι ένα εμπεδωμένο σχήμα [...] ένα τελετουργικό του πολιτισμού» (ΔΔ:282). Η καταπίεση της εξωτερικής και της εσωτερικής φύσης, η καταστολή των ενορμήσεων από τον πολιτισμό οδηγεί σε εξέγερση της φύσης. Τα ορμέφυτα της μάζας απελευθερώνονται και παράγεται μια άγρια και ανεξέλεγκτη συμπεριφορά, «το σχήμα της αντισημιτικής αντίδρασης είναι η συλλογική εκλογικευμένη αυταρχική απελευθέρωση καταφρονημένων και διασυρμένων ορμέφυτων» (Wiggershaus, 2000:41). Η πράξη αυτονομείται, γίνεται αυτοσκοπός συγκαλύπτοντας την έλλειψη σκοπού, «η μη φωτισμένη ορμή [...] η τυφλότητα καταλαμβάνει τα πάντα» (ΔΔ:283). Οι καταπιεσμένες ορμές, οι παρορμήσεις μετασχηματίζονται «σε κομορμιστικές υπερευαισθησίες» (ΔΔ:304). Για τους αντισημίτες «Η ύπαρξη του άλλου είναι σκάνδαλο» (ΔΔ:300), που πρέπει να αντιμετωπισθεί με απερίοριστο τρόμο. Ιδιαίτερα, οι μειονότητες που, και μόνο με την ύπαρξή τους, ενσαρκώνουν την διαφορά από την κομορμιστική ομοιογένεια. Η ψυχική ενέργεια του μίσους που αξιοποιεί ο πολιτικός αντισημιτισμός είναι «εκλογικευμένη υπερευαισθησία» (ΔΔ:301). Κάθε πρόσχημα, όταν εγκριθεί από τα πάνω, αρκεί για να υποκύψει κανείς

«στο δέλεαρ της μίμησης» (ΔΔ:301), τηρώντας παράλληλα την αρχή της πραγματικότητας⁴. Στον πολιτισμένο κόσμο επιτρέπεται η οπισθοδρόμηση σε μιμητικές συμπεριφορές εφόσον «η αναστολή της απαγόρευσης εκλογικεύεται ως εξυπηρέτηση όντως ή δήθεν πρακτικών σκοπών» (ΔΔ:302).

Το μίσος των αντισημιτών για τους Εβραίους συνοδεύεται από μια επίμονη επιθυμία να τους μιμηθούν, «δεν μπορούν να ανεχθούν τον Εβραίο, και τον μιμούνται αδιάκοπα. Δεν υπάρχει αντισημίτης που να μην είναι στο αίμα του να μιμείται ό,τι θεωρεί εβραϊκό» (ΔΔ:301). Η νοσταλγία «για τα κάτω, για την άμεση ένωση με την περιβάλλουσα φύση, με τη γη και τη λάσπη» επιβιώνει (ΔΔ:302). Οι αντισημίτες συγκροτούνται ως συλλογικότητα «τη στιγμή της αυταρχικής έγκρισης του απαγορευμένου» (ΔΔ:302), αντλούν συνοχή μέσω της απομίμησης τελετουργιών μαγείας.

Ολόκληρη η φασιστική τάξη - τυπολατρία, πειθαρχία, στολές - είναι το αποκορύφωμα της μιμητικής συμπεριφοράς, «η μίμηση της μίμησης» (ΔΔ:303). Ο φασισμός «την εξέγερση της καταπιεσμένης φύσης εναντίον της κυριαρχίας» τη μετασχηματίζει υπέρ του. Αυτός «ο μηχανισμός χρειάζεται τους Εβραίους», οι οποίοι ταυτίζονται με τη φύση, συγχέονται «με την εξεγειρόμενη φύση, στη θέση της οποίας τους τοποθετεί ο φασισμός» (ΔΔ:303,304).

Στον αντισημιτισμό «η επιθυμία των αυτοχθόνων για επιστροφή στη μιμητική πρακτική της θυσίας» (ΔΔ:304) πραγματοποιείται, μεταμφιεσμένη σε κατηγορία. «Δεν έχει ιδιαίτερη σημασία αν οι Εβραίοι ως άτομα φέρουν ακόμη πράγματι εκείνα τα μιμητικά χαρακτηριστικά [...] ή αν αυτά είναι κάθε φορά υποβολιμαία» (ΔΔ:304), η φανταστική εικόνα του Εβραίου απλά αρκεί για να πυροδοτήσει τη βία. Οι αντισημίτες αποδίδουν στους Εβραίους αντιφατικά χαρακτηριστικά, τους βλέπουν ως «οπισθοδρομικούς και πάρα πολύ προηγμένους, όμοιους και ανόμοιους, έξυπνους και κουτούς» (ΔΔ:305). Τα εγκλήματα που κάνουν οι ίδιοι οι αντισημίτες τα προβάλλουν στους Εβραίους, νομιμοποιώντας έτσι τη δράση τους, «Οι εθνικολαϊκές φαντασιώσεις για εβραϊκά εγκλήματα, παιδοκτονίες και σαδιστικά έκτροπα, για τη δηλητηρίαση του λαϊκού σώματος και τη διεθνή συνωμοσία ορίζουν το αντισημιτικό όνειρο» (ΔΔ:304-305). Οι συγγραφείς επισημαίνουν το στοιχείο της προβολής σε τέτοιες κατηγορίες. Όπως θα δούμε, η σύνδεση του αντισημιτισμού με την παρανοϊκή προβολή εντοπίζεται και στην *Αυταρχική Προσωπικότητα*.

⁴Η αρχή της πραγματικότητας, στην φροϋδική ψυχολογία, αφορά τον έλεγχο που ασκεί το Εγώ στην αναζήτηση ευχαρίστησης του Αυτό προκειμένου να αντιμετωπίσει τον εξωτερικό κόσμο.

Η έννοια της προβολής αναπτύσσεται στην έκτη θέση. Για τους Adorno και Horkheimer, συγγενική της απωθημένης μίμησης είναι η εσφαλμένη προβολή επί της οποίας θεμελιώνεται ο αντισημιτισμός, «ο αντισημιτισμός βασίζεται σε μια εσφαλμένη προβολή. Αυτή είναι το αντίθετο της αυθεντικής μίμησης, βαθύτατα συγγενική της απωθημένης» (ΔΔ:306). Ενώ η γνήσια μίμηση στοχεύει στην «εξομοίωση του ατόμου προς τον περιβάλλοντα κόσμο [...] η εσφαλμένη προβολή εξομοιώνει το περιβάλλον προς το ίδιο το άτομο» (ΔΔ:306). Η μίμηση έχει ως πρότυπο το “έξω”, στο οποίο προσπαθεί να εναρμονιστεί το “μέσα”. Αντιστρόφως, ο μηχανισμός της προβολής επιτρέπει στο υποκείμενο να προβάλλει σε ένα εξωτερικό αντικείμενο τον εσωτερικό του κόσμο, «το [...] μέσα μεταφέρεται εντός του έξω». Με αυτή τη διαδικασία «παρορμήσεις οι οποίες δεν εγκρίνονται από το υποκείμενο ως δικές του, ενώ ανήκουν σε αυτό, αποδίδονται στο αντικείμενο: στο προβλεπόμενο θύμα» (ΔΔ:306).

Σύμφωνα με τους συγγραφείς «κάθε αισθητήρια αντίληψη είναι προβολή» (ΔΔ:307). Η προβολή έχει τις ρίζες της στη «ζωική προϊστορία του ανθρώπου» και είναι «αυτοματοποιημένη στον άνθρωπο» (ΔΔ:307). Ήταν μια μορφή άμυνας, «ένα προεκτεταμένο όργανο της ετοιμότητας για αγώνα, με την οποία τα ανώτερα είδη [...] αντιδρούσαν σε κινήσεις, ανεξάρτητα από την πρόθεση του αντικειμένου» (ΔΔ:307). Η συγκρότηση του κόσμου είναι προϊόν αυτού «του ζωικού εργαλείου στον αγώνα για την ζωή, αυτής της αυτόματης προβολής» (ΔΔ:307). Ωστόσο, στην ανθρώπινη κοινωνία το άτομο μαθαίνει να ελέγχει την προβολή από την οποία διαμορφώνεται «η διαφορά μεταξύ του έξω και του μέσα, η δυνατότητα αποστασιοποίησης και ταύτισης, η αυτοσυνείδηση και η ηθική συνείδηση» (ΔΔ:308). Το υποκείμενο ευθύνεται για τη συναρμογή «μεταξύ του μέσα και του έξω», την ενότητα του αντικειμένου καθώς και τη «συνθετική ενότητα» τόσο των εξωτερικών όσο και των εσωτερικών εντυπώσεων, συγκροτώντας «με αυτά το εγώ» (ΔΔ:308,309). Όπως υποστηρίζουν ο Adorno και ο Horkheimer «το ένα και το αυτό εγώ είναι το πιο όψιμο σταθερό προϊόν της προβολής» (ΔΔ:309), όταν όμως “η διαπλοκή” του υποκειμένου με τον εξωτερικό κόσμο σταματά «το εγώ παγώνει» (ΔΔ:309), το υποκείμενο χάνει την ικανότητα να διακρίνει «στο υλικό της προβολής το δικό του και το ξένο μερίδιο» (ΔΔ:307).

Για τους συγγραφείς της Διαλεκτικής του Διαφωτισμού, αν και ο αντισημιτισμός στηρίζεται στην εσφαλμένη προβολή, «η νοσηρότητα του αντισημιτισμού δε συνίσταται στην προβάλλουσα συμπεριφορά ως τέτοια, αλλά στην απώλεια του στοχασμού από την προβολή» (ΔΔ:310). Ο στοχασμός αφορά «την ικανότητα του υπο-

κειμένου να αρνείται τις αρχικές του κρίσεις, στην ικανότητα του “να καταδείξει με την σκέψη του την αποτυχία της απόλυτης αξίωσης και έτσι να καθορίσει καλύτερα την κρίση του”» (Benhabib & Picker, 2019:299). Λόγω αυτής της απώλειας η προβολή γίνεται παρανοϊκή, αποκόπτεται από κάθε επικοινωνία με το αντικείμενο της προβολής, «το υποκείμενο δεν είναι σε θέση να αποδώσει στο αντικείμενο ό,τι δέχθηκε από αυτό» (ΔΔ:310). Η εσφαλμένη προβολή εξισώνεται με την παράνοια, η οποία εννοιολογείται ως “σκιά της γνώσης” (ΔΔ:319). Απόρροια της εσφαλμένης προβολής είναι «τα στερεότυπα σχήματα της σκέψης και της πραγματικότητας» (ΔΔ:313), που οδηγούν στην καταστροφή. Η εσφαλμένη προβολή συνδέεται με την “ημιμόρφωση”, «η παράνοια είναι το σύμπτωμα του ημιμορφωμένου» (ΔΔ:319). Ο “ημιμορφωμένος”, δε διαθέτει «την πολυτέλεια της εμπειρίας και της έννοιας, όπου σύμφωνα με οποιαδήποτε αστική θεωρία εκπληρωνόταν η υποκειμενικότητα» (Μαγγίνη, 2007:95) και σε αντίθεση με τον αμόρφωτο, υποστασιοποιεί τη μερική γνώση ως ολοκληρωμένη (ΔΔ:319). Συλλογικές παραστάσεις όπως ο αντισημιτισμός αντικαθιστούν τις ατομικές «με αποτέλεσμα το σύστημα της ημιμάθειας να γίνει το αντικειμενικό πνεύμα» (Jay, 2009: 231). Το υποκείμενο μέσω της εσφαλμένης προβολής εξαλείφει τη διαφορά, δεν μπορεί πια να διακρίνει ανάμεσα στον εαυτό του και τον εξωτερικό κόσμο, «χάνει τον αναστοχασμό και προς τις δυο κατευθύνσεις: μη στοχαζόμενο πια το αντικείμενο, δεν στοχάζεται ούτε τον εαυτό του και έτσι χάνει την ικανότητα διάκρισης. [...] Δανειοδοτεί απεριόριστα τον εξωτερικό κόσμο με αυτό που βρίσκεται μέσα του· αυτό όμως με το οποίο τον δανειοδοτεί είναι το εντελώς ασήμαντο, [...] η ζοφερή πρακτική χωρίς την προοπτική της σκέψης» (ΔΔ:310). Το άτομο γίνεται παρανοϊκό, «ο ψυχαναγκαστικά προβάλλον εαυτός [...] πλάθει τους πάντες κατ’ εικόνα και ομοίωση» (ΔΔ:313,311), προβάλλοντας σε όλους «τη δική του δυστυχία» (ΔΔ:313). Οι Adorno και Horkheimer τονίζουν «το παροιμιώδες κοίταγμα στα μάτια», που «δεν αφυπνίζει τη συνείδηση, αλλά ζητεί προκαταβολικά ευθύνες» (ΔΔ:313). Είναι «η διαπεραστική και η παραβλέπουσα ματιά, η υπνωτιστική και η αδιαφορούσα» (ΔΔ:313), που εξαφανίζουν το υποκείμενο. Ο παρανοϊκός στέκεται απέναντι στον άλλο είτε λόγω της μεγαλομανίας του είτε λόγω της μανίας καταδίωξης. Παραπονιέται πως αντιμετωπίζει αντίσταση ενώ δεν υπάρχει αντίσταση, παρά μόνο το κενό που ο ίδιος προκαλεί. Επειδή δεν υπάρχει σταθερή βάση στην πραγματικότητα, «η ιδέα επιμένει και γίνεται έμμονη» (ΔΔ:311). Το μόνο μέσο που μπορεί να αντισταθεί στην παράνοια, «ο αυτοστοχασμός του πνεύματος», εκμηδενίστηκε. Η μόρφωση του ατόμου, που διευρύνθηκε εξαιτίας της αστικής ιδιοκτησίας και απώθη-

σε «την παράνοια στις σκοτεινές γωνιές της κοινωνίας και της ψυχής» (ΔΔ:322) νόσησε αφού ο διαφωτισμός του πνεύματος δεν συμπορεύθηκε με τη χειραφέτηση των ανθρώπων. Όσο απομακρύνεται η μορφωμένη συνείδηση από την κοινωνική πραγματικότητα τόσο περισσότερο οδηγείται στην πραγματοποίηση. Όπως επισημαίνουν οι Adorno και Horkheimer, η κυριαρχία για να επιβιώσει «χρειάζεται την άρρωση στη συνείδηση» καθώς μόνο όσοι πάσχουν από μανία καταδίωξης «αποδέχονται την καταδίωξη, στην οποία πρέπει να μετατραπεί η κυριαρχία» (ΔΔ:323).

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, πυρήνας της παθολογικής προβολής είναι η μεταφορά των παρορμήσεων που το υποκείμενο καταδικάζει εντός του, στο αντικείμενο (ΔΔ:314). Οι φαντασιώσεις και «οι κοινωνικά προγραμμαμένες παρορμήσεις» του παρανοϊκού υποκειμένου πραγματοποιούνται μέσω της βίας και της επιθετικότητας:

Το Εγώ προβάλλει τις επιθετικές ορέξεις, οι οποίες ορμώνται από το Αυτό και λόγω της ισχύος τους είναι επικίνδυνες και για το ίδιο, ως κακές προθέσεις στον εξωτερικό κόσμο και έτσι καταφέρνει να τις ξεφορτωθεί ως αντιδράσεις προς τα έξω, είτε στην φαντασία μέσω ταύτισης με το δήθεν κακούργο, είτε στην πραγματικότητα με την επίκληση του δικαιώματος της νόμιμης άμυνας (ΔΔ:314).

Ο αντισημίτης «έβλεπε πάντοτε στο θύμα το διώκτη ο οποίος τον έφερνε σε απεγνωσμένη κατάσταση άμυνας» (ΔΔ.:307), με αποτέλεσμα την εκλογίκευση του μίσους, τη νομιμοποίηση της βίας και «την απόλαυση της καταδίωξης, της ληστείας και της εξόντωσης του Άλλου», μια απόλαυση «διαστροφικού τύπου» (Λίποβατς, 2009:207). Αφοσιώνεται στο φασίστα ηγέτη: «Το παρανοϊκό στοιχείο των ίδιων των αφοσιωνόμενων συγκινείται από τον παρανοϊκό ως κακό δαίμονα, ο φόβος τους ενώπιον της συνείδησης αντιδρά θετικά στην ασυνειδησία» (ΔΔ:312).

Ο σύγχρονος αντισημιτισμός εμπεριέχει τη δυναμική της πολιτικής παράνοιας. Ο φασισμός είναι μια τέτοια περίπτωση παρανοϊκής πλάνης όπου «η συμπεριφορά αποφασίζεται πολιτικά [...] το παρανοϊκό σύστημα μετατρέπεται σε λογικό κανόνα μέσα στον κόσμο, η απόκλιση από αυτό σε νεύρωση. Ο μηχανισμός τον οποίο χρησιμοποιεί το ολοκληρωτικό σύστημα είναι τόσο παλαιός όσο και ο πολιτισμός» (ΔΔ:306). Αν και σε ατομικό επίπεδο η παρανοϊκή συμπεριφορά είναι καταναγκαστική λόγω της ασθένειας και όχι αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής, σε συλλογικό επίπεδο η παράνοια ορίζεται από τον φασισμό ως κανονικότητα ενώ αποτελεί στρέβλωση της πραγματικότητας. Η ένταξη του ατόμου στην ομάδα, είναι αυτή «που παράγει υπό ιδιαίτερες συνθήκες το ομαδικό παραλήρημα» (Ράντης 2006:187) και οδηγεί σε μια παθιασμένη εξάρτηση από «τις αντικειμενοποιημένες συλλογικές και

επικυρωμένες μορφές παράνοιας» (ΔΔ:322). Ο «horror vacui» (φόβος του κενού) υπαγορεύει την ένταξη και «τους συγκολλά» (ΔΔ:322).

Στο φασισμό, η ηθική συνείδηση εξαφανίζεται και το άτομο υποτάσσεται στους κανόνες. Οι συγγραφείς αναφέρουν πως «το οικονομικό έδαφος για ηθικές αποφάσεις» υποσκάπτεται καθώς «η μεγάλη βιομηχανία», ο μονοπωλιακός καπιταλισμός, θριαμβεύει και το «ανεξάρτητο οικονομικό υποκείμενο» εξαφανίζεται. Επιπλέον, η ολοκληρωτική κοινωνία δεν χρειάζεται την «προσωπική ορμική σύγκρουση» για τον σχηματισμό της ηθικής συνείδησης. Η εσωτερίκευση των κοινωνικών κανόνων αντικαθίσταται από την «άμεση ταύτιση [...] με τις στερεότυπες αξιολογικές κλίμακες» (ΔΔ:323, 324),

Η ψυχή, ως δυνατότητα ενός ανοιχτού στον εαυτό του αισθήματος ενοχής, διαλύεται. Η ηθική συνείδηση γίνεται άνευ αντικειμένου, διότι τη θέση της υπευθυνότητας του ατόμου για τον εαυτό του και τους δικούς του παίρνει απευθείας η απόδοση για το μηχανισμό (ΔΔ:323, 324).

Όπως ισχυρίζονται οι Adorno και Horkheimer τα θύματα αυτού του ολοκληρωτικού συστήματος είναι «μεταξύ τους ανταλλάξιμα ανάλογα με τη συγκυρία» έτσι ώστε ο καθένας, χωρίς να αποκλείονται οι Εβραίοι, όταν κατέχει εξουσία μπορεί να γίνει θύτης, «να πάρει τη θέση του δολοφόνου και να σκοτώνει με την ίδια τυφλή ευχαρίστηση, μόλις αισθανθεί ισχυρό επειδή ενσαρκώνει τον κανόνα»⁵ (ΔΔ:282). «Τα αντικείμενα της καθήλωσης είναι αντικαταστάσιμα» (ΔΔ:314), επαναλαμβάνουν οι συγγραφείς όταν πραγματεύονται τον αντισημιτισμό ως εσφαλμένη προβολή. Παρά τη γενική αυτή θεώρηση, σύμφωνα με την οποία «η καταστροφικότητα μπορεί να στραφεί προς οποιαδήποτε ανίσχυρη μειονότητα» (Ιακώβου, 2008:16) παραμένει το ερώτημα, γιατί συγκεκριμένα οι Εβραίοι έλκουν «την καταστροφική μανία των πολιτισμένων» οι οποίοι δεν κατόρθωσαν «να ολοκληρώσουν την επώδυνη εκπολιτιστική διαδικασία» (ΔΔ:284), γιατί η παθολογική προβολή στρέφεται εναντίον τους;

⁵ Η Ιακώβου παρατηρεί μια ένταση μεταξύ των δυο θέσεων που διατυπώνονται παράλληλα από τον Adorno και τον Horkheimer, πρώτον πως «τα αντικείμενα του καταστροφικού μίσους είναι αντικαταστάσιμα μεταξύ τους» και δεύτερον «οι Εβραίοι ενσαρκώνουν εκείνο που οι μάζες επιθυμούν αλλά δεν μπορούν να αποκτήσουν». Η θέση πως τα θύματα είναι αντικαταστάσιμα μεταξύ τους, η οποία έχει κατακριθεί ως απόλυτη "ελλειψη κατανόησης της ναζιστικής κοσμοθεωρίας", αντιβαίνει στην μνεία της εβραϊκής ιστορίας, γεγονός που ίσως μπορεί να ερμηνευθεί από την προσπάθεια των Adorno και Horkheimer να μην προσφύγουν στη θεωρία του αποδιοπομπαίου τράγου, αν και χρησιμοποιήθηκε στην ανάλυση του αστικού αντισημιτισμού, παραβλέποντας έτσι την ταυτότητα των θυμάτων αλλά και «να διατυπώσει μια γενική θεωρία της προκατάληψης που βασίζεται στη θέση ότι μια τάση αποκλεισμού άρνησης του μη ταυτού-είναι εγγενής στη διαδικασία του πολιτισμού και κατά συνέπεια ο αντισημιτισμός δεν συνιστά την μοναδική έκφασή της». Με αυτόν τον τρόπο ο όρος «αντισημιτισμός» γίνεται πολυσήμαντος, κάτι που ισχύει και στην *Αυταρχική προσωπικότητα* «όπου παρατηρείται μια ασαφής οριοθέτηση της αντισημιτικής προκατάληψης και της σχέσης της με τις άλλες κατηγορίες» (Ιακώβου, 2008:16,17).

Στη δίωξη τους συνετέλεσε η πορεία τους και η θέση τους στην αστική κοινωνία, «η αμετάβλητη εμμονή στη δική τους τάξη ζωής τους έχει φέρει σε αβέβαιη σχέση απέναντι στην κυρίαρχη» (ΔΔ:279)⁶. Στην τρίτη θέση, οι Adorno και Horkheimer αναλύουν τον αστικό αντισημιτισμό, ο οποίος συνδέεται με την οικονομική εκμετάλλευση και «έχει ένα ειδικό οικονομικό αίτημα: τη μεταμφίσηση της κυριαρχίας σε παραγωγή» (ΔΔ:285). Συσκοτίζει την πραγματική πηγή της κυριαρχίας στην σφαίρα της παραγωγής παρουσιάζοντας τους Εβραίους ως παράσιτα που επιβιώνουν στην σφαίρα της κυκλοφορίας εκμεταλλευόμενοι τόσο τους εργαζόμενους όσο και τους καπιταλιστές. Οι Εβραίοι γίνονται «ο αποδιοπομπαίος τράγος» (ΔΔ:286) και φορτώνονται στις πλάτες τους εξ ολοκλήρου την οικονομική αδικία που γεννά ο καπιταλισμός. Ταυτίστηκαν με την εικόνα του “μεσάζοντα”, «του τραπεζίτη και του διανοούμενου, το χρήμα και το πνεύμα» (ΔΔ:284), ταυτίστηκαν με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, όπου ήταν για «πολύ καιρό έγκλειστοι σε αυτήν» (ΔΔ:287). Για αιώνες δεν επιτρεπόταν στους Εβραίους η κατοχή των μέσων παραγωγής καθώς και η πρόσβαση σε διάφορες μορφές απασχόλησης. Η πορεία τους στη σφαίρα της κυκλοφορίας ήταν επιτυχής ασκώντας κυρίως εμπορικές και χρηματιστικές δραστηριότητες, οι οποίες αξιολογούνταν ως μη παραγωγικές εν αντιθέσει με την «παραγωγική εργασία του καπιταλιστή» (ΔΔ:286). Οι καπιταλιστές ισχυρίζονται ότι είναι παραγωγικοί και στηρίζουν την εθνική οικονομία, «κατέτασαν τον εαυτό τους μεταξύ των δημιουργικά εργαζόμενων, ενώ παρέμειναν εντούτοις άρπαγες» (ΔΔ:285). Στον αντισημιτισμό των Ναζί γίνεται ένας διαχωρισμός μεταξύ χρήματος και παραγωγής, «με-

⁶ Η ανάλυση των Adorno και Horkheimer για τον αντισημιτισμό έχει δεχθεί πολλές επικρίσεις. Σύμφωνα με τον Judaken, οι Adorno και Horkheimer «κατηγορούν τον Εβραίο ότι έγινε στόχος της φασιστικής κυριαρχίας» (Judaken 2012:192). Ο Rabinbach γράφει πως «θεωρούν τους Εβραίους υπεύθυνους για τη μοίρα τους» (Rabinbach 2000: 62) ενώ ο Jay αναφέρει ότι «το θεωρητικό δοκίμιο εισήλθε στο επικίνδυνο έδαφος όπου η συμβολή των Εβραίων ήταν επίσης ανοιχτή προς συζήτηση» (Jay 1986:96). Επίσης η ερμηνεία τους έχει επικριθεί ως πολύ γενική. Όπως σημειώνει ο Rabinbach «δεν είναι τελικά σαφές εάν η εκδοχή του αρχέγονου αντισημιτισμού μπορεί να διακρίνει το σύγχρονο ρατσισμό, το χριστιανικό εβραϊκό μίσος (αρχαίο ή αρχέγονο), τον αντι-ιουδαϊσμό, ή αν -τελικά- έχει καμία σχέση με τους Εβραίους» (Rabinbach 2000: 61). Η Benhabib αναφέρει πως οι Adorno και Horkheimer «εντοπίζοντας τις πηγές του αντισημιτισμού σε αυτό που έχει ονομαστεί "η αρχέγονη ιστορία της υποκειμενικότητας" [...] πηγαίνουν τόσο βαθιά που πλησιάζουν επικίνδυνα το να αποϊστοριοποιήσουν τον αντισημιτισμό καθιστώντας τον μια αιώνια πτυχή της δυτικής και χριστιανικής σκέψης» (Benhabib 2011:28).

Η Benhabib εντοπίζει ένα δίλημμα «στις διάφορες προσπάθειες των Adorno και Horkheimer να εξηγήσουν τον αντισημιτισμό [...] όχι μόνο στην περίπτωση του αντισημιτισμού αλλά με τη προκατάληψη και το ρατσισμό γενικά, εάν το επεξηγηματικό σχήμα κάποιου είναι πολύ γενικό, θα χάσει το συγκεκριμένο αστερισμό εμπειριών, εικόνων και μεταφορών που ορίζουν τους άλλους ως "ο Άλλος" αν, από την άλλη, κάποιος προσπαθήσει να εξηγήσει το "Άλλο" των ομάδων με όρους των ειδικών ιδιοτήτων αυτών των ίδιων των ομάδων μπορεί να κατηγορηθεί ότι κατηγορεί το θύμα. Η επίτευξη της σωστής ισορροπίας μεταξύ της οπτικής του θύματος και του θύτη [...] είναι ένα δύσκολο έργο» (Benhabib 2011:28)

ταξύ δημιουργικού και αρπακτικού κεφαλαίου» (ΔΔ:285). Πρόκειται για ένα μηχανισμό που υποκρύπτει την παραγωγή της κοινωνικής ανισότητας και της εξαθλίωσης. Ο εργοστασιάρχης, ο οποίος κατέχει το κεφάλαιο και τα μέσα παραγωγής και εξαναγκάζει τους εργάτες να παράγουν, είναι αυτός που αν και καρπώνεται την υπεραξία της εργασίας τους, παρουσιάζει τον εαυτό του ως παραγωγό συγκαλύπτοντας έτσι «την αρπακτική φύση του οικονομικού συστήματος γενικά» (ΔΔ:286). Οι εργάτες που αμείβονται με ένα πενιχρό μισθό, «δεν αντιλαμβάνονται τι συνέβη στην πραγματικότητα, παρά μόνο μόλις δουν τι μπορούν να αγοράσουν με αυτόν» (ο.π.:286). Η εκμετάλλευση που στην πραγματικότητα λαμβάνει χώρα στη σφαίρα της παραγωγής ψευδώς χρεώνεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας με την οποία συνδέεται ο Εβραίος. Οι εργάτες δεν μπόρεσαν να αναγνωρίσουν την πραγματική πηγή της εκμετάλλευσης στη σφαίρα της παραγωγής, εξαπατήθηκαν. Στη συνείδηση του εργάτη υπεύθυνος για τα δεινά του φαντάζει ο έμπορος, «στη ψευδή συνείδηση του εργάτη συντελείται μια αντιστροφή, και ο Εβραίος, εξαιτίας της σχέσης του με τη σφαίρα της κυκλοφορίας, λαμβάνει τη θέση του εμπόρου» (Ράντης, 2006:176). Οι Εβραίοι διώκονται σε μια περίοδο που ο οικονομικός τους ρόλος έχει δεχθεί πλήγμα από τα μονοπώλια και τα καρτέλ. Κατηγορούνται για τον παρασιτικό τους ρόλο στην οικονομία σε σχέση με τον μόχθο των σκληρά εργαζόμενων σε μια στιγμή που «έχουν χάσει τη δύναμη τους ως παράγοντες της εμπορευματικής κυκλοφορίας, επειδή η σύγχρονη δομή της οικονομίας θέτει εκτός παιχνιδιού την εν λόγω σφαίρα. Είναι τα πρώτα θύματα των διαταγών των νέων εξουσιαστών» (Horkheimer 1980:61).

Σύμφωνα με τον Adorno και τον Horkheimer οι Εβραίοι, ήδη από την εποχή των Ρωμαίων, συνέβαλλαν στη διάδοση του πολιτισμού και της καπιταλιστικής προόδου. Ως «αποικιστές της προόδου», ήταν αυτοί που «εισήγαγαν τους καπιταλιστικούς τρόπους ζωής στους διάφορους τόπους» (ΔΔ:288), προκαλώντας την οργή όσων υπέφεραν από αυτό το μετασχηματισμό και υποβιβάζονταν κοινωνικά. Αποτελούν «το τραύμα του ιππότη της βιομηχανίας», ο οποίος στο πρόσωπο του Εβραίου αντικρύζει «εκείνο για το οποίο στα κρυφά περιφρονεί τον εαυτό του: ο αντισημιτισμός του είναι το μίσος για τον εαυτό του, η βεβαρημένη συνείδηση του παράσιτου» (ΔΔ:288). Είναι ενδιαφέρον το γεγονός πως, αν και στην τρίτη θέση οι συγγραφείς αναζητούν τις οικονομικές ρίζες του αντισημιτισμού, κλείνοντας τονίζονται τον προβολικό χαρακτήρα του.

Στην τέταρτη θέση, το μίσος κατά των Εβραίων προσεγγίζεται από μια άλλη πλευρά, τη «θρησκευτική προέλευση του αντισημιτισμού» (ΔΔ:294). Οι Εβραίοι,

«οι οπαδοί της πατρικής θρησκείας μισούνται από εκείνους του υιού ως αυτοί που τα ξέρουν καλύτερα» (ΔΔ:291), τιμωρήθηκαν «για την καθαίρεση της μαγείας» (ΔΔ:305). Για τον Freud «Ο Ιουδαϊσμός εισάγοντας το πρόσωπο του Θεού δίχως εικόνα, ο οποίος εγκαλεί τους ανθρώπους να τηρούν τον ηθικό Νόμο, αντί τελετουργικών πράξεων [...] σημαίνει μια “πρόοδο στην πνευματικότητα”» (Λίποβατς, 2009:205). Οι Εβραίοι ως «η πιο παλιά επιζώσα πατριαρχία, η ενσάρκωση του μονοθεϊσμού, μετέτρεψαν τα ταμπού σε εκπολιτιστικούς κανόνες, όταν οι άλλοι παρέμεναν στη μαγεία» (ΔΔ:305). Ο χριστιανισμός απώλεσε την αγνότητα του επαναφέροντας «υπό εκπνευματισμένη μορφή» την ειδωλολατρία, «ο Χριστός, το ενσαρκωμένο πνεύμα, είναι ο θεοποιημένος μάγος. Ο αντικατοπτρισμός του ανθρώπου μέσα στο απόλυτο, η εξανθρώπιση του θεού μέσω του Χριστού, είναι το *πρώτον ψεύδος*» (ΔΔ:291). Αντίθετα «ο απομαγικοποιημένος κόσμος του ιουδαϊσμού κατευνάζει τη μαγεία καθώς την αρνείται στην ιδέα του Θεού» (ΔΔ:59). Το τελετουργικό της θυσίας στον Ιουδαϊσμό μετασχηματίστηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα «της εργασιακής διαδικασίας, [...] της οικογενειακής και της πολιτικής ζωής» (ΔΔ:292).

Όπως επισημαίνουν ο Adorno και ο Horkheimer, η θρησκεία παραγκωνίζεται από τον πολιτικό λαϊκοεθνικό αντισημιτισμό, που προτάσσει «την καθαρότητα της φυλής και του έθνους», αφού ο θρησκευτικός αντισημιτισμός που καταδικάζει τους Εβραίους ως άπιστους πλέον «δεν μπορεί να κινητοποιήσει τις μάξες» (ΔΔ:289). Παρ’όλα αυτά «η θρησκευτική εχθρότητα, η οποία επί δυο χιλιετίες ωθούσε σε διωγμούς των Εβραίων» επιζεί σε λανθάνουσα μορφή, ο σύγχρονος αντισημιτισμός αφομοιώνει τη θρησκευτική παράδοση: «Η θρησκεία ενσωματώθηκε κοινωνικά ως πολιτιστικό αγαθό, δεν καταργήθηκε» (ΔΔ:289). Επέζησαν «οι εκπραγματισμένες μορφές της» αποκομμένες από τη συνείδηση και την αλήθεια. Στο φασισμό «η θρησκεία ως θεσμός εν μέρει συγχωνεύεται άμεσα με το σύστημα» (ΔΔ:290). Ο φασισμός λειτουργεί όπως η θρησκεία, όπου οι φανατικά προσηλωμένοι οπαδοί στον ηγέτη τους τον λατρεύουν. Όμως αυτή η φανατική πίστη στερείται ουσίας, και το μόνο που έχει απομείνει είναι απλά το μίσος για όσους δεν την αποδέχονται (ΔΔ:290).

Αυτοί που «προπαγάνδιζαν τον ατομισμό, το αφηρημένο δίκαιο, την έννοια του προσώπου» (ΔΔ:288), τελικά κατηγορούνται για όσα «ως πρώτοι αστοί έσπασαν πρώτοι: την τάση να αποπλανώνται από τα κατώτερα πράγματα, την επιρρέπεια προς το ζώο και τη γη, την εικονολατρία» (ΔΔ:305). Για τους αντισημίτες, οι Εβραίοι υποστασιοποιούν «την ευτυχία χωρίς εξουσία, την αμοιβή χωρίς εργασία, την πατρίδα χωρίς ορόσημα, την θρησκεία χωρίς μύθο», χαρακτηριστικά που η ολοκληρωτική κυ-

ριαρχία διώκει «διότι στα κρυφά οι κυριαρχούμενοι τα λαχταρούν» (ΔΔ:325) και η ίδια μπορεί να επιβιώσει υπό την προϋπόθεση το ποθητό να μεταβληθεί σε μισητό. Αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί «μέσω της παθολογικής προβολής, διότι και το μίσος οδηγεί στην ένωση με το αντικείμενο» (ΔΔ:325). Το μίσος είναι το αντίθετο της συμφιλίωσης, της «ύψιστης έννοιας του εβραϊσμού». «Η παρανοϊκή μορφή αντίδρασης» απορρέει από την ανικανότητα του υποκειμένου για «συμφιλίωση» και οι αντισημίτες, που συνειδητοποιούν «την ένωση με το αντικείμενο» μόνο «κατά την καταστροφή», στοχεύουν να υλοποιήσουν «το αρνητικό απολυτό της» (ΔΔ:325), δηλαδή το μίσος. Οι αντισημίτες μετατρέπουν «τον κόσμο σε κόλαση» (ΔΔ:325) και αυτό δεν μπορεί να αλλάξει παρά μόνο όταν οι κυριαρχούμενοι γίνουν «κύριοι του εαυτού τους» (ΔΔ:325) και αντισταθούν στην παράνοια απελευθερώνοντας τη σκέψη από την κυριαρχία: «Μόνο με την απελευθέρωση της σκέψης από την κυριαρχία, με την κατάργηση της βίας, θα μπορούσε να υλοποιηθεί η ιδέα που ως τώρα έμενε αναληθής, ότι ο Εβραίος είναι άνθρωπος. Θα ήταν ένα βήμα εξόδου από την αντισημιτική κοινωνία, η οποία εξωθεί τόσο τον Εβραίο όσο και τους άλλους στην αρρώστια, προς μια κοινωνία ανθρώπινη» (ΔΔ:325).

Ο Adorno και ο Horkheimer στην έβδομη και τελευταία θέση, η οποία προστέθηκε μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, εστιάζουν στη θέση του αντισημιτισμού στην «όψιμη βιομηχανική κοινωνία». Η θέση αυτή ξεκινά με την φράση «αλλά δεν υπάρχουν πια αντισημίτες» (ΔΔ:326), εννοώντας με αυτό πως ο αντισημιτισμός δεν αποτελεί πλέον «μια αυτοτελή παρόρμηση» αλλά έχει γίνει απλά «ένα σημείο του πολιτικού προγράμματος» παράλληλα με άλλα όπως «τη συντριβή των συνδικάτων και τη σταυροφορία κατά του μπολσεβικισμού» (ΔΔ:328). Γράφουν, επίσης, πως όποιος σκοπεύει «να δώσει μια οποιαδήποτε ευκαιρία στο φασισμό [...] υπογράφει αυτόματα και την εξόντωση των Εβραίων» (ΔΔ:328). Δεν έχει σημασία η πραγματική εμπειρία που μπορεί να έχει κάποιος με τους Εβραίους. Όταν αποδεχτεί κανείς το κομματικό πρόγραμμα (ticket⁷), αποδέχεται και τα επιμέρους συστατικά του χωρίς καμία δυνατότητα διαφοροποίησης, αφού «σήμερα τα άτομα δέχονται ετοιμοπαράδοτα τα ψηφοδέλτια των παρατάξεων από τους ισχυρούς, όπως οι καταναλωτές το αυτοκινητό τους από τα θυγατρικά πρακτορεία του εργοστασίου» (ΔΔ:334).

Η αντισημιτική ψυχολογία έχει αντικατασταθεί από «το απλό ναι στο φασιστικό ψηφοδέλτιο, στον κατάλογο των συνθημάτων της μαχητικής μεγάλης βιομηχα-

⁷Ticket: ο όρος συνδέεται με το εκλογικό σύστημα και αναφέρεται στο «ενιαίο ψηφοδέλτιο μιας παράταξης» (ΔΔ:327)

νίας» (ΔΔ:327). Διενεργούνται εκλογές μεταξύ ολοτήτων, όπου τα μαζικά κόμματα επιβάλλουν στον εκλογέα ενιαία ψηφοδέλτια με πρόσωπα «που ξεφεύγουν από την εμπειρία του και που μόνο συλλήβδην μπορεί να τους εκλέξει» (ΔΔ:327). Η πεποίθηση των οπαδών του αντισημιτισμού δεν είναι πλέον πολύ σημαντική. Οι μάζες που εστερνίζονται «το αντιδραστικό πρόγραμμα που περιέχει την αντισημιτική θέση» (ΔΔ:328), υποτάσσονται σε κοινωνικούς μηχανισμούς όπου ο ρόλος της προσωπικής εμπειρίας έχει εκμηδενισθεί. Το κλισέ υποκαθιστά την εμπειρία. Ο αντισημιτισμός σηματοδοτούσε πάντοτε «τον στερεοτυπικό χαρακτήρα της σκέψης» (ΔΔ: 327) και τώρα είναι το μόνο που έχει απομείνει.

Ο Adorno και ο Horkheimer τονίζουν πως το άτομο χάνει τόσο την ικανότητα να αποκτήσει προσωπική εμπειρία όσο και την ικανότητα της κρίσης.

«Το ερμηνευτικό κλειδί του “νέου θαυμαστού κόσμου” είναι ο μεταμορφωμένος, ταιϋλορικός τρόπος παραγωγής, η πανταχού παρούσα και κυρίαρχη παραγωγή σε σειρά, η οποία προσδιορίζει τα πάντα, από την αντίληψη μέχρι τη λογική» (Ράντης, 2006:197). Στον κόσμο της μαζικής τυποποιημένης παραγωγής, η ικανότητα κρίσης, «η διαφορά μεταξύ του αληθούς και του ψευδούς» (ΔΔ:329) χάνεται, η κρίση στηρίζεται στην «τυφλή υπαγωγή του ιδιαίτερου στο καθολικό» (Ράντης, 2006:196). Το υποκείμενο εξαφανίζεται. Οι Adorno και Horkheimer αναφέρονται στην εξάλειψη του υποκειμένου παραβάλλοντας την τύχη του ατόμου με αυτή της μικρής επιχείρησης που υποχωρεί μπροστά στο πολυκατάστημα, «η ψυχολογική μικροεπιχείρηση, το άτομο, [...]. Είχε συσταθεί ως δυναμικό κύτταρο της οικονομικής δραστηριότητας» αφού πρώτα απελευθερώθηκε από «παλαιότερα οικονομικά στάδια» ήταν σε θέση να φροντίζει τον εαυτό του, ως προλετάριος μέσω της προσαρμογής του στην αγορά εργασίας, ως επιχειρηματίας στον «ιδεατό τύπο homo economicus» (ΔΔ:331). Ο οικονομικός ορθολογισμός βλάπτει το άτομο, «η αδιαφορία απέναντι στο άτομο, που εκφράζεται με τη λογική, συνάγεται από την οικονομική διαδικασία». (ΔΔ:330)

Στην ψυχανάλυση το υποκείμενο «συγκροτήθηκε [...] ως περίπλοκη δυναμική του συνειδητού και του ασυνειδήτου, του Αυτού, του Εγώ και του Υπερεγώ» (ΔΔ:331). Αυτή η εσωτερική ψυχική διαμάχη καθιστούσε δυνατή την ατομική συνείδηση και επέτρεπε «την ως ένα βαθμό ελεύθερη συνεργασία των υποκειμένων» η οποία ήταν απαραίτητη για να λειτουργήσει η φιλελεύθερη οικονομία της αγοράς (ΔΔ:331). Εντούτοις, στο μονοπωλιακό καπιταλισμό οι ατομικές αποφάσεις δεν είναι αποτέλεσμα της ψυχικής σύγκρουσης «της ηθικής συνείδησης, της αυτοσυντήρησης

και των ορμών» αλλά λαμβάνονται άνωθεν, «τα υποκείμενα της οικονομίας των ορμών απαλλοτριώνονται ψυχολογικά και η λειτουργία τους ρυθμίζεται από την ίδια την κοινωνία με πιο ορθολογικό τρόπο» (ΔΔ:331).

Οι μηχανισμοί του κοινωνικού ελέγχου επενεργούν στο ασυνείδητο:

οι μάζες απογυμνωμένες [...] απο την επίφαση της προσωπικότητας πλάθονται πολύ πιο απρόσκοπτα σύμφωνα με τα συνθήματα και τα πρότυπα απ' ό,τι ποτέ τα ένστικτα σύμφωνα με την εσωτερική λογοκρισία. [...] σήμερα η λειτουργία του οικονομικού μηχανισμού απαιτεί τη μη εμποδιζόμενη απο την ατομοποίηση διεύθυνση των μαζών. Η οικονομικά καθοριζόμενη κατεύθυνση της συνολικής κοινωνίας [...] κάνει να ατροφούν τα όργανα του μεμονωμένου ατόμου που λειτουργούσαν με στόχο την αυτόνομη διαμόρφωση της υπαρξής του. (ΔΔ:332)

Την εποχή των «αχαλίνωτων κολοσσών της παραγωγής» (ΔΔ:334) κρίνεται οπισθοδρομική «η διαμεσολάβηση της κοινωνικής διαδικασίας» (ΔΔ:331) από τα άτομα, πλέον «το ρόλο του Εγώ και του Υπερεγώ παίζουν οι επιτροπές και οι σταρ» (ΔΔ:332). Προκατασκευασμένα «μοντέλα σκέψης» (ΔΔ:329), επιβάλλονται στο υποκείμενο εκ των άνω, «καθένας σφραγίζεται ως φίλος ή εχθρός» (ΔΔ:331). Ο άνθρωπος «ως φορέας του Λόγου» εξαλείφεται, μια και βασική προτεραιότητα είναι η ένταξη του ατόμου στην κατευθυνόμενη μάζα, «με τη πρόοδο της βιομηχανικής κοινωνίας, η οποία ισχυρίζεται πως εξαφάνισε μαγικά το νόμο της εξαθλίωσης, που ήταν απορροιά της, καταστρέφεται τώρα η έννοια που νομιμοποιούσε το όλον: ο άνθρωπος ως πρόσωπο» (ΔΔ:332). Η συνείδηση αντικαθίσταται από το «παραταξιακό σκέπτεσθαι», «ένα υποκατάστατο κατανόησης, γνώσης και ελέγχου» που «επιτρέπει την άρνηση της εξωτερικότητας και την απορρόφηση του κόσμου από το υποκείμενο» ενώ αποκλείει τη διαφορά (Ιακώβου, 2008:18).

«Η διαλεκτική του διαφωτισμού μεταστρέφεται αντικειμενικά σε παράνοια» (ΔΔ:333), η οποία συνδέεται με την πολιτική πραγματικότητα. Η ανθρωπότητα μοιράζεται «σε πολύ λίγα εξοπλισμένα μπλοκ» που εμπλέκονται σε ένα ξέφρενο ανταγωνισμό, «μόνο με την πλήρη ταύτιση των κατοίκων τους με αυτές τις κολοσσιαίες δυνάμεις υπό την έννοια της δεύτερης φύσης και με το βούλωμα όλων των πόρων της συνείδησης τους οδηγούνται οι μάζες σε αυτό το είδος απόλυτης απάθειας» (ΔΔ:333). Η παραταξιακή σκέψη, «προϊόν της εκβιομηχάνισης και της διαφήμισης της» (ΔΔ:333), χαρακτηρίζει τόσο το κομμουνιστικό όσο και το φασιστικό κόμμα, η προτίμηση του ενός ή του άλλου εξαρτάται απο το «αν ένας πολίτης [...] εντυπωσιάζεται περισσότερο από τον Κόκκινο Στρατό ή από τα εργαστήρια της Δύσης» (ΔΔ:333). Η συμμόρφωση του υποκειμένου στην εξουσία δημιουργείται «άμεσα από

τα γρανάζια της βιομηχανίας» (ΔΔ:333). Οι «ψυχολογικές ορίζουσες» (ΔΔ:335) του υποκειμένου περιορίστηκαν και δεσμεύτηκαν στη διαιώνιση της εξουσίας:

Οι χαρακτηρολογικοί τύποι βρίσκουν την ακριβή θέση τους στο σχεδιάγραμμα των μηχανισμών της εξουσίας [...]. Οι χαρακτήρες δεν αντιδρούν πηγαία εναντίον των Εβραίων, παρά κυρίως έχουν χαράξει μια ορμική κατεύθυνση η οποία μόνο με την παρέμβαση της παράταξης συναντά το ανάλογο αντικείμενο καταδίωξης. Τα εμπειρικά «στοιχεία του αντισημιτισμού», τα οποία έχουν τεθεί εκτός ισχύος λόγω της απώλειας της εμπειρίας, η οποία γίνεται εμφανής στην παραταξιακή σκέψη, κινητοποιούνται εκ νέου από την παράταξη (ΔΔ:335).

Ίσως ο σύγχρονος αντισημιτισμός να αποκτά «τον τιποτένιο και αδιαπέραστο χαρακτήρα του [...] επειδή ακριβώς η ψυχολογία του μεμονωμένου ατόμου συγκροτείται και λαμβάνει το περιεχόμενο της μόνο πια από τα κοινωνικά προμηθευόμενα συνθετικά σχήματα συμπεριφοράς» (ΔΔ:335)

Σύμφωνα με τον Adorno και τον Horkheimer, όχι μόνο η αντισημιτική παράταξη αλλά γενικά η παραταξιακή νοοτροπία είναι αντισημιτική, «εκείνη η οργή κατά των διαφορών, που ενυπάρχει τελεολογικά σε αυτή τη νοοτροπία, είναι έτοιμη, [...] να ορμήσει κατά της φυσικής μειονότητας» (ΔΔ:337).



Στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ο αντισημιτισμός νοείται «ως ανταρσία κατά ενός πολιτισμού όπου την άρνηση δεν την ακολουθεί η υπεσχεμένη εκπλήρωση» (Wiggershauss, 2000:41). Είναι προϊόν της σύγχρονης κοινωνίας και συνδέεται με τις στρεβλώσεις του Λόγου. Ο κομφορμισμός θριαμβεύει σε μια κοινωνία που δεν αναστοχάζεται ως προς τους σκοπούς και όπου κυριαρχεί η άκριτη αποδοχή του κόσμου. Επικρατεί η κοινωνική ισοπέδωση, η καταπιεστική ισότητα που στρέφεται εναντίον του Άλλου. Οι σχέσεις των ανθρώπων τόσο με τους άλλους όσο και με τον ίδιο τους τον εαυτό αλλοτριώνονται. Οι κοινωνικές σχέσεις θεμελιώνονται στην αφηρημένη αξία της ανταλλαγής. Επιβάλλονται «τυποποιημένοι τρόποι συμπεριφοράς» (ΔΔ:66), η αυτονομία του υποκειμένου χάνεται. Διαμορφώνεται ο μαζάνθρωπος, η κεντρική κατηγορική προσταγή είναι το "ΕΝΤΑΞΟΥ" στον κοινό συλλογικό νου, καταργήσου ως Υποκείμενο. Η «πορεία προς το διοικούμενο κόσμο» (ΔΔ:17), καθιστά τα άτομα απλά αντικείμενα, χωρίς καμία ιδιαιτερότητα. Η εργαλειακή ορθολογικότητα και η κυριαρχία οδηγούν σε μια κοινωνική ολότητα όπου η σκέψη περιορίζεται «σε όργανο επίτευξης ομοφωνίας» (ΔΔ:78), και η ικανότητα της εμπειρίας συρρικνώνεται.

Όπως συνοψίζει ο Jay: Ο διαφωτισμός, [...], αντιμετώπισε την φύση σαν να ήταν ένας αντικειμενικός “άλλος” για εκμετάλλευση προς όφελος του υποκειμένου. Το αποτέλεσμα ήταν η ταυτόχρονη αντικειμενοποίηση των ίδιων των ανθρώπων, που αντιμετωπίζονταν σαν να ήταν φυσικά αντικείμενα που πρέπει να κυριαρχηθούν. Ο φασισμός, το τελικό αποτέλεσμα αυτής της διαλεκτικής, συνδύασε μια διαστρεβλωμένη εξέγερση της φύσης με μια κυνική χρήση των ίδιων μέσων που η εργαλειακή ορθολογικότητα είχε τελειοποιήσει (Jay, 1984:262).

Στη Διαλεκτική του Διαφωτισμού η έννοια της ολότητας «έγινε σχεδόν συνώνυμο του ολοκληρωτισμού». Σε αυτό το πλαίσιο, η μοίρα των Εβραίων σφραγίστηκε «από τις ολοκληρωτικές βλέψεις του ορθολογισμού [...]. Ως πεισματικά παραδείγματα μη ταυτότητας, ο απεριόριστος “άλλος” που ο ολοκληρωτικός λόγος επιδίωξε να θέσει υπο τον έλεγχό του, έγιναν στόχοι ενός ιδιαίτερου μίσους» (Jay, 1984:261,262).

Αν και «ο διαφωτισμός προσκρούει στα όρια του» (ΔΔ:144), στην τελευταία γραμμή του κεφαλαίου υπάρχει ένα ελπιδοφόρο μήνυμα, η δυνατότητα του διαφωτισμού να συνειδητοποιήσει τα λάθη, να αποκτήσει αυτοκυριαρχία και να επιδιώξει εκ νέου την αλήθεια: «Μόνον ο διαφωτισμός που θα γινόταν κύριος του εαυτού του και θα αποκτούσε ο ίδιος ισχυρή δύναμη θα μπορούσε να σπάσει τα όρια του διαφωτισμού» (ΔΔ:338). Αν και ο διαφωτισμός εξισώνεται με την εργαλειακή ορθολογικότητα, οι απαρχές της οποίας εντοπίζονται στην εποχή του Ομήρου, υπάρχει και μια άλλη διάσταση του διαφωτισμού, αυτή της υπόσχεσης για χειραφέτηση. Αυτή η υπόσχεση απελευθέρωσης μέσω του Λόγου δόθηκε από το κίνημα του διαφωτισμού αλλά δεν τηρήθηκε, αντιθέτως εκφυλίστηκε σε λόγο εξουσίας και κυριαρχίας. Ο διαφωτισμός «μετατρέπεται σε πλήρη εξαπάτηση των μαζών» (ΔΔ:88), γίνεται καταστροφικός. Ο Adorno και ο Horkheimer εκκινούν από την υπόσχεση της χειραφέτησης και σε αυτή την έννοια του διαφωτισμού επανέρχονται στις τελευταίες γραμμές του κεφαλαίου. Στην πραγματοποίηση αυτής της υπόσχεσης βασίζεται η ελπίδα ο διαφωτισμός να σπάσει τα όρια του, «να άρει την αρχή της τυφλής κυριαρχίας» (ΔΔ:87), «ο διαφωτισμός πρέπει να αυτοστοχασθεί, για να μην προδοθούν τελείως οι άνθρωποι» (ΔΔ:25).

III. Η Αυταρχική Προσωπικότητα

Η σειρά *Μελέτες για την Προκατάληψη* εκδόθηκε το 1950 υπό τον συντονισμό του Horkheimer και χρηματοδοτήθηκε από την Αμερικανική Εβραϊκή Επιτροπή (AJC). Αποτελείται από πέντε τόμους που «συνιστούν μια μονάδα, ένα ενοποιημένο όλον, κάθε τμήμα του οποίου φωτίζει την μια ή την άλλη όψη του φαινομένου που αποκαλούμε προκατάληψη» (Adorno κ.ά., 1950: v,vi). Εκτός του έργου *Η Αυταρχική Προσωπικότητα*, η σειρά περιλαμβάνει την έρευνα *Η δυναμική της Προκατάληψης* των Bettelheim και Janowitz για τους βετεράνους, το έργο των Ackerman και Jahoda, *Αντισημιτισμός και Συναισθηματική Διαταραχή*, την μελέτη των Lowenthal και Gutterman, *Προφήτες της Απάτης*, για τον ρόλο των δημαγωγών και τέλος το *Πρόβα Καταστροφής* του Massing, που εξετάζει τον αντισημιτισμό στη Γερμανία (Adorno κ.ά., 1950: vi, vii).

Η *Αυταρχική Προσωπικότητα* ήταν η πιο σημαντική εμπειρική μελέτη από τους πέντε τόμους των *Μελετών για την Προκατάληψη* που σχεδιάστηκε από το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών στα χρόνια της εξορίας στην Αμερική, μεταξύ του 1944 και 1949. Πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο που ο Adorno και ο Horkheimer έγραψαν μερικά από τα πιο σημαντικά θεωρητικά τους έργα, όπως η *Εκλειψη του λόγου* του Horkheimer, το *Minima Moralia* του Adorno και η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (Jay, 2009:221). Όπως γράφει ο Stefan Müller-Doohm, στην βιογραφία του Adorno, η *Αυταρχική Προσωπικότητα* θα μπορούσε «να είναι η συνέχεια της Διαλεκτικής του Διαφωτισμού με άλλα μέσα» (Müller-Doohm, 2005:292).

Το έργο ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας του Adorno με την ομάδα του Berkeley για την μελέτη της κοινής γνώμης: R.N. Sanford, E. Frenkel-Brunswik και D.J. Levinson. Και οι τρεις συνεργάτες του Adorno ήταν ψυχολόγοι. Ο Adorno είχε την ευθύνη για τις «κοινωνιολογικές διαστάσεις που αφορούν παράγοντες προσωπικότητας και χαρακτηρολογικές έννοιες που συνοδεύουν τον αυταρχισμό. Επίσης ανέλυσε τα ιδεολογικά τμήματα των συνεντεύξεων μέσω των κατηγοριών της κοινωνικής θεωρίας» (Adorno κ.ά., 1950: xiv).

Στον πρόλογο του έργου τονίζεται πως «σκοπός μας δεν είναι απλά να περιγράψουμε την προκατάληψη αλλά να την εξηγήσουμε με σκοπό να βοηθήσουμε στην εκρίζωσή της. [...] Ξερίζωμα σημαίνει επανεκπαίδευση, επιστημονικά σχεδιασμένη-

στην βάση μιας επιστημονικής κατανόησης» (Adorno κ.ά., 1950: ix). Αναφέρεται, επίσης, πως πρόκειται για ένα βιβλίο που αφορά την κοινωνική διάκριση:

Το κεντρικό θέμα της εργασίας αυτής είναι μια σχετικά νέα ιδέα – η ανάδυση ενός “ανθρωπολογικού” είδους, που ονομάζουμε αυταρχικό τύπο ανθρώπου. [...]. Είναι την ίδια στιγμή διαφωτισμένος και προκατειλημμένος, υπερήφανος που είναι ατομικιστής και σε διαρκή φόβο μήπως δεν είναι σαν όλους τους άλλους, φθονεί την ανεξαρτησία του και τείνει να υπακούει τυφλά στη δύναμη και την εξουσία (Adorno κ.ά., 1950:ix).

Για τις δημοκρατικές κοινωνίες, ίσως ο κίνδυνος να προκύπτει όχι μόνο από την συμπεριφορά ατόμων που δηλώνουν φασίστες αλλά και από το σύνδρομο ενός ανεκδήλωτου φασισμού που προέρχεται από τα βαθύτερα στρώματα της προσωπικότητας. Όπως σημειώνουν οι συγγραφείς, αν και η συλλογή των δεδομένων της έρευνας έγινε σε μια περίοδο όπου ο φασισμός είχε νικηθεί, «ωστόσο δεν υπήρχε καμμία δυσκολία στην ανεύρεση ατόμων των οποίων οι απόψεις ήταν τέτοιες που να υποδεικνύουν πως εύκολα θα αποδέχονταν τον φασισμό εάν γινόταν ένα ισχυρό ή σημαντικό κοινωνικό κίνημα» (Adorno κ.ά., 1950:1).

Η κύρια υπόθεση της έρευνας είναι « πως οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές πεποιθήσεις ενός ατόμου συχνά διαμορφώνουν ένα ευρύ και συμπαγές σχήμα, σαν να συνδέονται μαζί από μια “νοοτροπία” ή ένα “πνεύμα”, και πως αυτό το σχήμα είναι έκφραση των βαθύτερων τάσεων της προσωπικότητάς του» (Adorno κ.ά., 1950:1). Βασική μέριμνα του έργου ήταν να εξεταστεί «το εν δυνάμει φασιστικό άτομο, η δομή του οποίου είναι τέτοια ώστε να τον καθιστά ιδιαιτέρως ευαίσθητο στην αντιδημοκρατική προπαγάνδα» (Adorno κ.ά., 1950:1). Η ανάλυση αυτού του «νέου “ανθρωπολογικού” τύπου» καθώς και των συνθηκών που τον γεννούν, ενισχύουν την «εκπαιδευτική αντεπίθεση» (Adorno κ.ά., 1950:x).

Η έρευνα καλείται να δια φωτίσει ερωτήματα όπως «Αν υπάρχει ένα δυνητικά φασιστικό άτομο, πώς ακριβώς είναι; Τι συνιστά την αντιδημοκρατική σκέψη; Ποιες είναι οι οργανωτικές δυνάμεις μέσα στο άτομο; [...]» (Adorno κ.ά., 1950:2). Αν και είναι αποδεκτό πως «το εν δυνάμει αντιδημοκρατικό άτομο είναι μια ολότητα» είναι απαραίτητο να γίνει κάποια ανάλυση διακρίνοντας μεταξύ δυο βασικών αντιλήψεων: «τη σύλληψη της ιδεολογίας και τη σύλληψη των υποκειμένων αναγκών στο άτομο» καθώς «οι ίδιες ιδεολογικές τάσεις μπορεί σε διαφορετικά άτομα να έχουν διαφορετική προέλευση και οι ίδιες προσωπικές ανάγκες μπορεί να εκφράζονται σε διαφορετικές ιδεολογικές τάσεις» (Adorno κ.ά., 1950:2).

Στην Αυταρχική Προσωπικότητα, προτείνεται ο ακόλουθος ορισμός της ιδεολογίας :

Χρησιμοποιούμε τον όρο ιδεολογία με την έννοια που του δίνεται στην τρέχουσα βιβλιογραφία, δηλαδή ως μια οργάνωση απόψεων, στάσεων και αξιών, εν ολίγοις, ένας τρόπος σκέψης για το άνθρωπο και κοινωνία. Μπορούμε να μιλάμε για τη συνολική ιδεολογία ενός ατόμου ή για την ιδεολογία του σε σχέση με διαφορετικούς τομείς της κοινωνικής ζωής: πολιτική, οικονομία, θρησκεία, μειονοτικές ομάδες, και ούτω καθεξής. Οι ιδεολογίες έχουν μια ύπαρξη ανεξάρτητη από οποιοδήποτε άτομο και εκείνες που υπάρχουν σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή είναι αποτελέσματα τόσο ιστορικών διαδικασιών όσο και σύγχρονων κοινωνικών γεγονότων. Αυτές οι ιδεολογίες έχουν για διαφορετικά άτομα, διαφορετικούς βαθμούς έλξης, ένα θέμα που εξαρτάται από τις ανάγκες του ατόμου και το βαθμό στον οποίο αυτές οι ανάγκες ικανοποιούνται ή ματαιώνονται (Adorno κ.ά.,1950:2)

Η έρευνα μελετά τόσο τις απόψεις, τις στάσεις και τις αξίες που εκφράζονται φανερά, αυτές που «ψυχολογικά είναι “στην επιφάνεια”», αλλά και «ό,τι υπάρχει από κάτω», «τις βαθύτερες τάσεις» διότι «ίσως εκεί υπάρχει το δυναμικό του ατόμου για δημοκρατική ή αντιδημοκρατική σκέψη και δράση» (Adorno κ.ά.,1950:3, 4). Όλα όσα «λέει το άτομο με συνέπεια δημόσια, όσα λέει όταν αισθάνεται ασφαλής από την κριτική, όσα σκέφτεται αλλά δεν τα λέει καθόλου, όσα σκέφτεται αλλά δεν θα τα παραδεχτεί ο ίδιος [...] μπορεί να θεωρηθεί πως συνιστούν μια ενιαία δομή» (Adorno κ.ά.,1950:5). Προκειμένου να γίνει κατανοητή αυτή η δομή οι συγγραφείς θεωρούν πως είναι απαραίτητη «μια θεωρία για την προσωπικότητα στην ολότητά της». Συνεπώς, κεντρική θέση κατέχει η έννοια της προσωπικότητας, η οποία νοείται ως «μια σχεδόν σταθερή οργάνωση δυνάμεων εντός του ατόμου [...] Οι δυνάμεις της προσωπικότητας δεν είναι ανταπόκριση αλλά ετοιμότητα για ανταπόκριση [...] Οι δυνάμεις της προσωπικότητας είναι κυρίως ανάγκες (ορμές, επιθυμίες, συναισθηματικές παρορμήσεις) που ποικίλουν από άτομο σε άτομο». Άρα, η προσωπικότητα ως «μια οργάνωση των αναγκών» μπορεί να εκληφθεί «ως ένας καθοριστικός παράγοντας των ιδεολογικών προτιμήσεων» (Adorno κ.ά.,1950:5). Ωστόσο, η προσέγγιση της έννοιας της προσωπικότητας δεν θα πρέπει να αποκόπτεται «από την κοινωνική ολότητα εντός της οποίας υπάρχει» (Adorno κ.ά.,1950:5). Αναγνωρίζεται η σημαντική επιρροή που ασκεί το κοινωνικό περιβάλλον στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, εκκινώντας από την διαπαιδαγώγηση του παιδιού στα πλαίσια της οικογένειας. Τονίζεται ο ρόλος της οικογένειας αλλά και των κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων που την προσδιορίζουν (Adorno κ.ά.,1950:6). Η έννοια της δομής της προσωπικότητας χρησιμοποιείται ως ασφαλιστική δικλείδα «απέναντι στην τάση να αποδί-

δονται οι επίμονες ροπές του ατόμου σε κάτι “έμφυτο” ή “βασικό” ή “φυλετικό” μέσα του» (Adorno κ.ά.,1950:6).

Το φαινόμενο προσεγγίζεται συνδυάζοντας τα εργαλεία της ψυχανάλυσης και των τεχνικών της κοινωνικής έρευνας. Η έρευνα καθοδηγείται από την θεωρία του Freud ως προς την δομή της προσωπικότητας, ενώ «για την συστηματική διαμόρφωση των άμεσα παρατηρήσιμων και μετρήσιμων όψεων της προσωπικότητας» από την ακαδημαϊκή ψυχολογία (Adorno κ.ά.,1950:5)

IIIα. Μεθοδολογία και Τεχνικές

Προκειμένου να συλληφθούν τα επίπεδα της προσωπικότητας, «επινοήθηκαν τεχνικές για τη διερεύνηση απόψεων, στάσεων και αξιών που ήταν επιφανειακά, για την αποκάλυψη ιδεολογικών τάσεων που είχαν σχεδόν ανασταλεί και έφθαναν στην επιφάνεια μόνο με έμμεσες εκδηλώσεις και για να φέρουν στο φως δυνάμεις της προσωπικότητας που υπάρχουν στο υποκείμενο ασυναίσθητα» (Adorno κ.ά.,1950:11-12).

Τα υποκείμενα της έρευνας ήταν στο σύνολο τους 2.099, κυρίως από το San Francisco αλλά και από το Los Angeles, το Oregon και την Washington D.C. (Adorno κ.ά.,1950:23). Το δείγμα της έρευνας συμπεριλάμβανε εκτός από φοιτητές και ψυχιατρικούς ασθενείς, γυναικείους συλλόγους, φυλακισμένους και μέλη συνδικάτων. Τα υποκείμενα της έρευνας προέρχονταν κυρίως από την «μεσαία κοινωνικοοικονομική τάξη» (Adorno κ.ά.,1950:22). Δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή «στην απόκτηση διαφορετικών ειδών υποκειμένων», ενώ οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται πως το δείγμα «παρέχει μια μάλλον ανεπαρκή βάση για τη γενίκευση σε ολόκληρο τον πληθυσμό αυτής της χώρας» (Adorno κ.ά.,1950:20,23).

Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν διάφορες τεχνικές με κυριότερη τη χρήση ερωτηματολογίων που περιελάμβαναν ερωτήσεις που είχαν σχέση με την πραγματικότητα, κλίμακες μέτρησης απόψεων και στάσεων καθώς και προβολικές ερωτήσεις (ανοιχτής απάντησης). Σχετικά με το ερωτηματολόγιο, ο Adorno σε γράμμα του προς τον Horkheimer τον Νοέμβριο του 1944, ανέφερε πως έχει αντλήσει έναν αριθμό ερωτήσεων «μέσω ενός είδους μετάφρασης από τα “Στοιχεία του Αντισημιτισμού”» (Müller-Doom2005:296·Jackobs2019:185).

Επίσης, δημιουργήθηκαν κλίμακες για την μέτρηση του αντισημιτισμού (κλίμακα A-S)⁸, για τον εθνοκεντρισμό (κλίμακα E), τον πολιτικό και οικονομικό συντηρητισμό (κλίμακα PEC). Αργότερα, αναπτύχθηκε η κλίμακα F που επιχειρεί «να μετρήσει την εν δυνάμει αντιδημοκρατική προσωπικότητα» (Adorno κ.ά., 1950: 228). Για την δημιουργία της κλίμακας F χρησιμοποιήθηκαν οι κλίμακες A-S και E. Σε αντίθεση με τις κλίμακες A-S και E, που μετρούν την έκδηλη προκατάληψη, η νέα κλίμακα «θα μετρούσε την προκατάληψη χωρίς να φαίνεται πως έχει αυτό το σκοπό» και χωρίς να γίνεται αναφορά σε καμία μειονοτική ομάδα (Adorno κ.ά., 1950: κ.ά., 1950: 222).

Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκαν κλινικές συνεντεύξεις που διακρίνονταν σε ένα ιδεολογικό τμήμα, όπου το υποκείμενο μπορούσε να μιλήσει για «γενικά ιδεολογικά θέματα» όπως «πολιτική, θρησκεία, μειονοτικές ομάδες, εισόδημα και επάγγελμα» και σε ένα κλινικό-γενετικό τμήμα που στόχευε στην απόκτηση υλικού σχετικά με «την παρούσα κατάσταση του υποκειμένου», την συναισθηματική του κατάσταση, τους φόβους και τις επιθυμίες του, καθώς και τις αντιλήψεις του για την παιδική του ηλικία. Επιπρόσθετα, διεξήχθησαν θεματικά τεστ συναισθήσεως (Thematic Apperception Test), μια προβολική τεχνική, όπου ζητείται από το υποκείμενο να αφηγηθεί μια ιστορία με αφορμή μια σειρά από δραματικές εικόνες που του παρουσιάζονται (Adorno κ.ά., 1950: 16-17). Ουσιαστικά, «οι κλινικές μελέτες επέτρεψαν την πρόσβαση σε βαθύτερους παράγοντες της προσωπικότητας πίσω από την αντιδημοκρατική ιδεολογία και αποτελούν τα μέσα για την διερεύνησή τους σε μαζική κλίμακα» (Adorno κ.ά., 1950: 13).

⁸ Η κλίμακα A-S κατασκευάστηκε από τον Levinson και εκεί ο αντισημιτισμός ορίζεται :

ως ιδεολογία, δηλαδή ως ένα σχετικά οργανωμένο, σχετικά σταθερό σύστημα απόψεων, αξιών και στάσεων που αφορούν τους Εβραίους και τις σχέσεις μεταξύ Εβραίων και μη. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται σε αρνητικές απόψεις που αφορούν τους Εβραίους (οτι είναι αδίστακτοι, αφοσιωμένοι στη φυλή, επζητούν την εξουσία, κ.α.), εχθρική στάση απεναντί τους (ότι πρέπει να αποκλείονται, να περιορίζονται, να είναι υποταγμένοι στους μη Εβραίους, κ.λπ.) και ηθικές αξίες που διαποτίζουν τις απόψεις και δικαιολογούν τις στάσεις. (Adorno κ.ά., 1950: 58)

IIIβ. Χαρακτηριστικά της Αυταρχικής Προσωπικότητας - Η κλίμακα F

Στην εισαγωγή του έργου επισημαίνεται σχετικά με την κλίμακα F⁹ :

Η κλίμακα για τη μέτρηση των εν δυνάμει αντιδημοκρατικών τάσεων της προσωπικότητας αποτελεί ένα νέο ξεκίνημα. Η μέθοδος ήταν να συνδυαστούν σε μια κλίμακα στοιχεία που, μέσω της υπόθεσης και της κλινικής εμπειρίας, θα μπορούσε να θεωρηθεί πως “αποκαλύπτουν” τάσεις που βρίσκονται σχετικά βαθιά εντός της προσωπικότητας, και τα οποία συνιστούν μια *προδιάθεση* να εκφράσει κανείς αυθόρμητα (σε μια κατάλληλη περίπτωση) ή να επηρεαστεί από, φασιστικές ιδέες. (Adorno κ.ά,1950:15)

Η κλίμακα F αποτελείται από εννέα μεταβλητές, όπου «η καθεμία θεωρήθηκε σχεδόν ως μια κεντρική τάση της προσωπικότητας» (Adorno κ.ά,1950:228). Αυτές είναι οι παρακάτω :

- *Συμβατικότητα*: άκαμπτη προσκόλληση στις συμβατικές αξίες της μεσαίας τάξης
- *Αυταρχική υποταγή*: υποτακτική, άκριτη στάση απέναντι στις εξιδανικευμένες ηθικές αυθεντίες της έσω ομάδας
- *Αυταρχική επιθετικότητα*: το να αναζητάς, να καταδικάζεις, να απορρίπτεις και να τιμωρείς ανθρώπους που παραβιάζουν τις συμβατικές αξίες
- *Αντι-ενδοσκόπηση*: αντίθεση στην υποκειμενικότητα, τη φαντασία και τη στοργή
- *Προκατάληψη και στερεοτυπία*: η πίστη σε μυστικιστικά αίτια της μοίρας του ατόμου, η διάθεση να σκέφτεσαι σε άκαμπτες κατηγορίες
- *Ισχύς και “σκληρότητα”*: προσκόλληση στη διάσταση κυριαρχία-υποταγή, δυνατός-αδύναμος, ηγέτης-ακόλουθος, ταύτιση με μορφές εξουσίας, υπερβολική έμφαση με συμβατικά χαρακτηριστικά του εγώ, υπερβολική προβολή ισχύος και σκληρότητας
- *Καταστροφικότητα και κυνισμός*: γενικευμένη εχθρότητα, κακοποίηση του ανθρώπινου

⁹ Σύμφωνα με τον Clarke η κλίμακα F έχει επικριθεί γιατί: «Πρώτον, [...] δε δοκιμάστηκε ποτέ σοβαρά. Δεύτερον, ο άκαμπτος και στερεοτυπικός χαρακτήρας των ερωτήσεων της έρευνας επέτρεψε ελάχιστο χώρο για σύνθετες απαντήσεις ή εξηγήσεις. Τρίτον, η προσπάθεια παραγωγής ποσοτικών αποτελεσμάτων αγνοούσε κατά κάποιο τρόπο το αντικείμενο της χρήσης σε βάθος ποιοτικών συνευτεύξεων. Τα ποιοτικά δεδομένα ποσοτικοποιήθηκαν σε ένα άκαμπτο σύστημα απαντήσεων. Τέλος, [...] ο Adorno [...] δεν πήρε μέρος στις συνεντεύξεις ο ίδιος. Οι άνθρωποι που προσπάθησε να χρησιμοποιήσει για να αποδείξει μια σύνδεση μεταξύ ιδεολογίας και δομής προσωπικότητας ήταν εντελώς ξένοι γι’ αυτόν» (Clarke 2003:95)

- *Προβολικότητα: η τάση να πιστεύει κανείς ότι άγρια και επικίνδυνα πράγματα συμβαίνουν στον κόσμο, η προβολή προς τα έξω ασυνείδητων συναισθηματικών ορμών*
- *Σεξ: υπερβολικό ενδιαφέρον για σεξουαλικά θέματα. (Adorno κ.ά,1950:228)*

Σύμφωνα με τους συγγραφείς, όλες αυτές οι μεταβλητές «διαμορφώνουν ένα μοναδικό σύνδρομο, μια σχεδόν διαρκή δομή στο άτομο που το καθιστά δεκτικό στην αντιδημοκρατική προπαγάνδα» (Adorno κ.ά,1950:228).

Το στοιχείο που συνδέει τα χαρακτηριστικά της αυταρχικής προσωπικότητας είναι το αδύναμο Εγώ του υποκειμένου. Η συμβατικότητα και ο αυταρχισμός «μπορούν να θεωρηθούν ως ενδείξεις της αδυναμίας του εγώ» (Adorno κ.ά, 1950:234). Η πρώτη μεταβλητή, “*Συμβατικότητα*”, μετρά τη συμμόρφωση στις συμβατικές αξίες της μεσαίας τάξης. Επιπλέον, οι συγγραφείς διευκρινίζουν πως ο όρος συμβατικότητα δεν αναφέρεται στην «απλή αποδοχή των συμβατικών αξιών», αλλά «στην προσκόλληση στις συμβατικές αξίες, η οποία καθορίζεται από παράλληλη εξωτερική κοινωνική πίεση, βασίζεται στην προσκόλληση του ατόμου στα πρότυπα συλλογικών δυνάμεων» και «αναμένεται να υπάρξει υψηλή συσχέτιση με την αντιδημοκρατική δεκτικότητα». Το άτομο «ακολουθεί τις προσταγές μιας εξωτερικής αρχής όπου και αν τον οδηγούν» (Adorno κ.ά,1950:230).

Η επόμενη μεταβλητή, η “αυταρχική υποταγή”, εκλαμβάνεται ως μια γενική στάση απέναντι σε ποικίλες μορφές αυθεντίας όπως γονείς, ηγέτες, υπερφυσικές δυνάμεις κ.λπ., ενώ διασαφηνίζεται πως οι ερωτήσεις διαμορφώνονται με τέτοιο τρόπο «ώστε η συμφωνία με αυτές θα υποδείκνυε [...] μια υπερβολική, συναισθηματική ανάγκη υποταγής» (Adorno κ.ά,1950:231). Επιπρόσθετα, θεωρείται πως, η υποταγή σε εξωτερικούς παράγοντες ενδεχομένως, οφείλεται στην έλλειψη εσωτερικής αυθεντίας, π.χ., συνείδησης, όπως ακριβώς και στην περίπτωση της συμβατικότητας. Η αυταρχική υποταγή συνδέεται με τις αντιδημοκρατικές τάσεις, καθιστώντας το άτομο ευάλωτο «στη χειραγώγηση από ισχυρές εξωτερικές δυνάμεις» (Adorno κ.ά,1950:232).

Η αυταρχική υποταγή, «η επιπόλαιη στάση απέναντι σε εξιδανικευμένες ηθικές αυθεντίες της έσω ομάδας» λειτουργεί ως «ένας τρόπος διαχείρισης των αμφίθυμων συναισθημάτων απέναντι στις μορφές αυθεντίας» έτσι ώστε «οι υποκείμενες εχθρικές και ανυπότακτες ορμές, που κρατούνται υπό έλεγχο από φόβο, οδηγούν το υποκείμενο να υπερβάλει ως προς το σεβασμό, την υπακοή, την ευγνωμοσύνη, κ.λπ.»

(Adorno κ.ά, 1950:248,232). Η αγάπη προς τον ισχυρό θεμελιώνεται σε μια “αμφίθυμη συναισθηματική βάση”. Το αυταρχικό υποκείμενο όταν αγαπά κάποιον πιο ισχυρό, «δεν σημαίνει πως, επίσης, δεν τον ζηλεύει και δεν τον μισεί. Ωστόσο, αυτό το μίσος συνήθως καταστέλλεται» (Fromm, 2020[1936]: 42). Πολλές φορές, η απώθηση της εχθρότητας απέναντι στις αυθεντίες της έσω-ομάδας, κατευθύνεται προς τις έξω-ομάδες οι οποίες «χρεώνονται με δικτατορία, πλουτοκρατία, επιθυμία για έλεγχο» (Adorno κ.ά,1950:232). «Αυτή η μετάθεση των αρνητικών εικόνων» (Adorno κ.ά., 1950:232) προς τις έξω-ομάδες συχνά, βρίσκει διέξοδο στην αυταρχική επιθετικότητα.

Η “αυταρχική επιθετικότητα” συνιστά τη σαδιστική διάσταση του αυταρχισμού ενώ η αυταρχική υποταγή τον αυταρχικό μαζοχισμό. Η αυταρχική επιθετικότητα συνδέεται με την επιθυμία και την ανάγκη «να τιμωρούνται οι παραβάτες των συμβατικών αξιών» (Adorno κ.ά, 1950:233). Το αυταρχικό υποκείμενο, που δεν μπορεί να αμφισβητήσει και να ασκήσει κριτική στην αυθεντία της έσω – ομάδας, είναι πιθανόν, «να επιθυμεί να καταδικάσει, να απορρίψει και να τιμωρήσει αυτούς που παραβαίνουν αυτές τις αξίες» (Adorno κ.ά, 1950:232). Όταν αυτή η επιθυμία για τιμωρία εγκρίνεται, «από εξωτερικές αυθεντίες ή το πλήθος», μπορεί να οδηγήσει σε πολύ βίαιες μορφές επιθετικότητας. Στην αυταρχική επιθετικότητα, «η εχθρότητα που αρχικά προκαλείται από και κατευθύνεται προς τις αυθεντίες της έσω-ομάδας μετατίθεται στις έξω-ομάδες» (Adorno κ.ά,1950:233). Ο Adorno και οι συνεργάτες του διακρίνουν τον μηχανισμό αυτό από την έννοια του “αποδιοπομπαίου τράγου”, όπου «η επιθετικότητα του ατόμου απορρέει από τη ματαιώση, συνήθως των οικονομικών του αναγκών» (Adorno κ.ά,1950:233). Η “θεωρία της μετάθεσης” αναδεικνύει την σημασία του ψυχολογικού παράγοντα, ενώ εξηγεί το γιατί η επιθετικότητα εναντίον της έξω-ομάδας δικαιολογείται με ηθικούς όρους. Η επιθετικότητα εξορθολογίζεται με την επίκληση της ηθικής και την προάσπιση της. Το αυταρχικό υποκείμενο καταδικάζει την ηθική χαλαρότητα των άλλων, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις δικές του τάσεις, που έχει αναστείλει, και τις οποίες προβάλλει στους άλλους, «οι μη αποδεκτές παρορμήσεις του ατόμου προβάλλονται σε άλλα άτομα και ομάδες, που εν συνεχεία απορρίπτονται» (Adorno κ.ά,1950:233).

Η συμβατικότητα, η αυταρχική υποταγή και η αυταρχική επιθετικότητα συνδέονται «με την ηθική όψη της ζωής» (Adorno κ.ά,1950:233).

Βασικό χαρακτηριστικό του αυταρχικού υποκειμένου είναι:

η έλλειψη ενοποίησης μεταξύ των ηθικών παραγόντων με τους οποίους ζει το υποκείμενο και του υπόλοιπου της προσωπικότητας του. Θα μπορούσε να πει κανείς πως η συνείδηση ή το Υπερεγώ είναι ατελώς ενοποιημένο με τον εαυτό ή το Εγώ, το Εγώ εδώ νοείται ως αυτό που περιλαμβάνει τις ποικίλες λειτουργίες αυτοελέγχου και αυτό-έκφρασης του ατόμου (Adorno κ.ά, 1950:234).

Το Εγώ, πρέπει να ρυθμίζει τις ορμές με τέτοιο τρόπο που να επιτρέπει την ικανοποίηση χωρίς να προκαλεί την τιμωρία από το Υπερεγώ και να διευθετεί τις δράσεις του ατόμου αναφορικά με τις απαιτήσεις της πραγματικότητας. Το Εγώ λειτουργεί ως όργανο ρύθμισης και προσαρμογής του ασυνείδητου στην αρχή της πραγματικότητας και ως μηχανισμός της εκλογικευμένης συνείδησης. Σύμφωνα με τον Freud, «το Εγώ, υπηρετεί όχι δύο, μα τρεις κυρίους [...] έχει ν' αντιμετωπίσει τον εξωτερικό κόσμο με τις απαιτήσεις του, την λίκνιντο του Ίντ και την αυστηρότητα του Υπερεγώ ή του Ιδανικού του Εγώ» (Κρανάκη, 2000:166). Το Υπερεγώ είναι ο ηθικός πυρήνας του ανθρώπινης ψυχής, λογοκρίνει το Εγώ δημιουργώντας ένα συναίσθημα ενοχής και ελέγχου. «Το Υπερεγώ [...] επιβλέπει, ελέγχει και απαγορεύει, αυτός είναι ο ρόλος του [...] Το Υπερεγώ είναι ο νόμιμος κληρονόμος του Οιδιπόδειου συμπλέγματος¹⁰ [...] προέρχεται από την ταύτιση με τον πατέρα ύστερα από την διάλυση των οιδιπόδειων πόθων και την εσωτερική αφομοίωση της εσωτερίκευσης τους», είναι «ο δέκτης και θεματοφύλακας των πολιτιστικών αξιών και πρώτα-πρώτα της ηθικής» (Κρανάκη, 2000:166,167). Για τον Freud «αν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα δεν ξεπεραστεί εντελώς» (Freud, 1977:66), το Υπερεγώ αποδυναμώνεται. Βασική λειτουργία του Εγώ είναι:

να κάνει ειρήνη με την συνείδηση, να δημιουργεί μια μεγαλύτερη σύνθεση εντός της οποίας, συνείδηση, συναισθηματικές ορμές, και ο εαυτός λειτουργούν σε σχετική αρμονία. Όταν αυτή η σύνθεση δεν επιτυγχάνεται, το Υπερεγώ, έχει μάλλον το ρόλο ενός ξένου σώματος εντός της προσωπικότητας, και παρουσιάζει αυτές τις άκαμπτες, αυτόματες, και ασταθείς όψεις (Adorno κ.ά, 1950:234).

¹⁰ Για τον Freud το Υπερεγώ συνδέεται με το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Πίσω από το Υπερεγώ «υποκρύπτεται η πρώτη και η σημαντικότερη ταυτοποίησης που επραγματοποιήθη υπό του ατόμου: δηλαδή εκείνη με τον πατέρα» (Freud, 1962: 86). Αρχικά το αγόρι «συγκεντρώνει την λίκνιντο του στο πρόσωπο της μητέρας του» ενώ όσο αφορά τον πατέρα, το αγόρι έχει επιφυλακτική στάση «μέχρι της στιγμής της ταυτοποίησής του και μ' αυτόν». Όταν, όμως «οι σεξουαλικές επιθυμίες για το πρόσωπο της μητέρας ενδυναμώνουν [...] το αγόρι αντιλαμβάνεται πως το πρόσωπο του πατέρα αποτελεί εμπόδιο στην πραγματοποίηση των επιθυμιών αυτών, οπότε αναφαίνεται το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα» (Freud, 1962: 87). Το παιδί υιοθετεί μια αμφιθυμική συμπεριφορά προς τον πατέρα. Με την εγκατάλειψη του Οιδιπόδειου συμπλέγματος «ανακτάται η αρρενωπότης του χαρακτήρος του μικρού αγοριού » (Freud, 1962: 88).

Στην αδυναμία του Εγώ να επιτύχει την σύνθεση αυτή οφείλεται «η αποτυχία εσωτερίκευσης του Υπερεγώ» (Adorno κ.ά, 1950:234).

Το αδύναμο Εγώ δεν μπορεί «να οικοδομήσει ένα σταθερό και διαρκές σύνολο ηθικών αξιών εντός της προσωπικότητας» (Adorno κ.ά, 1950:234), με αποτέλεσμα, σύμφωνα με τον Adorno, το άτομο να θεωρεί αναγκαίο «να αναζητά κάποιο οργανωμένο και συντονισμένο φορέα έξω από τον ίδιο» (Adorno κ.ά, 1950:234), από όπου θα εξαρτώνται οι ηθικές του αποφάσεις. Κατά κάποιο τρόπο «εξωτερικεύεται η συνείδηση». Τα προκατειλημμένα άτομα «μέσω της ταύτισης [...] υποτάσσονται σε ένα συλλογικό εγώ εις βάρος του δικού τους ιδεατού εγώ» (Adorno, 1996:134).

Επίσης, η αδυναμία του Εγώ αντανakλάται στην αντίθεση απέναντι στην ενδοσκόπηση, τη δεισιδαιμονία και τη στερεοτυπία. Ο όρος “ενδοσκόπηση”¹¹ σημαίνει «κυριαρχία των συναισθημάτων, φαντασιώσεων, σκέψεων, φιλοδοξιών - μια επινοητική, υποκειμενική ανθρώπινη αντίληψη» (Adorno κ.ά, 1950:235). Το άτομο που αντιτίθεται στην ενδοσκόπηση στερείται αυτής της «ευφάνταστης, υποκειμενικής ανθρώπινης αντίληψης», φοβάται τα αληθινά συναισθήματα γιατί μπορεί να χάσει τον έλεγχο, χωρίς να έχει επαφή με τον εσωτερικό του κόσμο, φοβάται για το τι θα αποκαλύψει μια διεισδυτική ματιά στον ίδιο του τον εαυτό. Αδιαφορώντας για το τι σκέφτονται και αισθάνονται οι άλλοι, προσηλώνεται σε πρακτικούς στόχους (Adorno κ.ά, 1950:235). «Η απάθεια του απέναντι τόσο στα δικά του συναισθήματα όσο και των άλλων συνοδεύεται από μια “πραγμοποίηση” της σκέψης» (Rensmann, 2017:111), μια στάση «που οδηγεί σε μια υποτίμηση του ανθρώπου και σε μια υπερίτιμηση των φυσικών αντικειμένων», μια στάση, που στην πιο ακραία της μορφή, «τα ανθρώπινα όντα αντιμετωπίζονται σαν να ήταν φυσικά αντικείμενα που πρέπει να χειρίζονται με ψυχρότητα [...]» (Adorno κ.ά, 1950:235). Σύμφωνα με τον Adorno «οι άνθρωποι εξομοιώθηκαν πρώτα απ’ όλα ως ένα βαθμό με τα πράγματα. Έπειτα, εφόσον τους είναι δυνατό, εξομοιώνουν τους άλλους ανθρώπους με τα πράγματα» (Adorno, 2017:37,38).

«Η προκατάληψη - η πίστη δηλαδή πως η μοίρα του ατόμου καθορίζεται από μυστηριακούς εξωτερικούς παράγοντες - και η στερεοτυπία – το να σκέφτεται κανείς σε άκαμπτες κατηγορίες» (Adorno κ.ά, 1950:236), αποτελούν επίσης εκφράσεις του αδύναμου Εγώ. Η στερεοτυπία αποτελεί μια μορφή διανοητικής «αμβλύνοιας κυρίως σε ψυχολογικά και κοινωνικά ζητήματα» (Adorno κ.ά, 1950:236). Υποστηρίζεται,

¹¹ Ο Adorno αναφέρει τον όρο όπως ορίζεται από τον Henry Murray στο έργο του *Explorations in Personality* (1938), στον οποίο και παραπέμπει (Adorno κ.ά.,1950:235)

πως οι άνθρωποι στρέφονται σε πρωτόγονες και απλοποιημένες εξηγήσεις για όσα συμβαίνουν, εξαιτίας της πολυπλοκότητας των ιδεών και των ερμηνειών που παρέχει η σύγχρονη κοινωνία και τις οποίες «το αδύναμο εγώ δεν μπορεί να συμπεριλάβει στη δική του τάξη πραγμάτων» (Adorno κ.ά, 1950:236). Επιπλέον, «αυτές οι βαθύτερες δυνάμεις εντός της προσωπικότητας τις οποίες το Εγώ δεν μπορεί να ενσωματώσει, είναι πιθανόν να προβάλλονται στον εξωτερικό κόσμο» συνιστώντας «μια πηγή αλλόκοτων ιδεών που αφορούν την συμπεριφορά των άλλων ανθρώπων» (Adorno κ.ά, 1950:236).

Τονίζεται, πως η προκατάληψη συνδέεται με την τάση μετάθεσης της ατομικής ευθύνης σε δυνάμεις εξωτερικές πέρα από τον έλεγχο του ατόμου, γεγονός που σηματοδοτεί «πως το Εγώ ίσως να έχει ήδη “εγκαταλείψει”, δηλαδή, να έχει παραιτηθεί από την ιδέα ότι θα μπορούσε να καθορίσει την μοίρα του ατόμου υπερνικώντας εξωτερικές δυνάμεις» (Adorno κ.ά, 1950:236). Η διάθεση αυτή καλλιεργείται στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες όπου «η ικανότητα του ατόμου να καθορίσει τι του συμβαίνει έχει *πραγματικά* μειωθεί» (Adorno κ.ά, 1950:236).

Η επόμενη μεταβλητή, ισχύς και “σκληρότητα”, στηρίζεται στην υπόθεση «πως η υπερβολική επίδειξη σκληρότητας αντανakλά όχι μόνο την αδυναμία του Εγώ αλλά και την σπουδαιότητα του καθήκοντος που πρέπει να εκτελεστεί, δηλαδή, τη δύναμη συγκεκριμένων ειδών αναγκών που απαγορεύονται στον πολιτισμό του υποκειμένου» (Adorno κ.ά, 1950:237). Η υπερβολική σκληρότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως “σύμπλεγμα εξουσίας”, το οποίο εμπεριέχει αρκετά αντιφατικά στοιχεία (Adorno κ.ά, 1950:237). Το αυταρχικό υποκείμενο αντιλαμβάνεται τις ανθρώπινες σχέσεις μέσα «από κατηγορίες, όπως ισχυρός - ανίσχυρος, κυρίαρχος - υποτακτικός, ηγέτης - οπαδός» και ενώ επιθυμεί την εξουσία «ταυτόχρονα φοβάται να την καταλάβει και να την ασκήσει» (Adorno κ.ά, 1950: 237). Νοιώθει φόβο εξαιτίας της δικής του αδυναμίας παράλληλα όμως «θαυμάζει την εξουσία στους άλλους και τείνει να υποτάσσεται σε αυτήν» (Adorno κ.ά, 1950:237). Προσηλώνεται σε μορφές εξουσίας ικανοποιώντας έτσι «τόσο την ανάγκη του για εξουσία όσο και για υποταγή. Ελπίζει πως με το να υποτάσσεται στην εξουσία μπορεί να συμμετέχει σε αυτήν» (Adorno κ.ά, 1950:237). Για παράδειγμα, μπορεί να αντλεί ικανοποίηση, να θεωρεί πως υπερέχει και είναι πιο σημαντικός, αν απλά και μόνο βρίσκεται κοντά σε ένα πρόσωπο εξουσίας ενώ το ίδιο μοτίβο ικανοποίησης πηγάζει και από «μια σαφώς δομημένη ιεραρχία όπου υπάρχει πάντα κάποιος από πάνω και κάποιος από κάτω» (Adorno κ.ά, 1950:238). Το “σύμπλεγμα εξουσίας” συνδέεται με συγκεκριμένες όψεις

του εθνοκεντρισμού. Καθώς το αυταρχικό άτομο διαιρεί τον κόσμο «σε δυο ξεχωριστές τάξεις: αδύναμοι και δυνατοί», αντιμετωπίζει τις ανθρώπινες σχέσεις «με όρους όπως ισχυρός εναντίον αδύναμου» (Adorno κ.ά,1950:249,238), μια οπτική που θα μπορούσε να επηρεάσει «την σκέψη του σχετικά με τις έσω και έξω ομάδες, π.χ. να επινοήσει “ανώτερες” και “κατώτερες φυλές”» (Adorno κ.ά,1950:238). Την αίσθηση της ανωτερότητας μπορεί να προσφέρει και η συμμετοχή «σε μια συγκεκριμένη “φυλή”» (Adorno κ.ά,1950: 238). Το αυταρχικό άτομο διατηρεί μια αμφίθυμη στάση απέναντι στην εξουσία. Η βασική αρχή του Χίτλερ: “Verantwortung nach oben, Autorität nach unten” (Ευθύνη προς τα πάνω, Εξουσία προς τα κάτω) εξορθολογίζει πολύ καλά την αμφιθυμία αυτού του χαρακτήρα (Adorno, 1996: 128).

Μια άλλη μεταβλητή είναι αυτή της καταστροφικότητας και του κυνισμού που αφορά «την εκλογικευμένη, αποδεκτή από το εγώ, μη ηθικοποιημένη ορθολογικότητα» (Adorno κ.ά,1950:239). Καθώς το αντιδημοκρατικό υποκείμενο εξαναγκάζεται από εξωτερικούς παράγοντες να απωθήσει τις ανάγκες του, κουβαλά έντονες επιθετικές ορμές, οι οποίες εκτονώνονται μέσω της μετάθεσης τους προς τις έξω ομάδες. Ωστόσο, αυτές οι επιθετικές ορμές «πρέπει να μετασχηματισθούν επαρκώς ή τουλάχιστον να δικαιολογηθούν, έτσι ώστε να είναι αποδεκτά από το Εγώ» (Adorno κ.ά,1950:239). Η επιθετικότητα, όμως, μπορεί να εκφραστεί και μέσω ενός εξορθολογισμένου, μη ηθικοποιημένου τρόπου, ως μια “γενικευμένη εχθρότητα”, και χωρίς ενοχές «ένα άτομο μπορεί να εκφράσει πολύ πιο ελεύθερα την επιθετικότητα του όταν πιστεύει πως ο καθένας το κάνει και, έτσι, αν θέλει να είναι επιθετικός, είναι διατεθειμένος να πιστέψει πως ο καθένας το κάνει, π.χ. ότι είναι στην “ανθρώπινη φύση”» (Adorno κ.ά,1950: 239). Μια στάση που μπορεί «να κατευθυνθεί ενάντια στις μειονότητες ή ενάντια σε κάθε ομάδα, η εκδίωξη της οποίας είναι πολιτικά συμφέρουσα» (Adorno κ.ά,1950: 239).

Το αυταρχικό υποκείμενο, όπως έχει ήδη επισημανθεί, έχει την τάση να προβάλει τις απωθημένες παρορμήσεις του στους άλλους, «η προβολή είναι, έτσι, ένας μηχανισμός που διατηρεί τις ορμές του Αυτό αποξενωμένες από το Εγώ και μπορεί να ληφθεί ως μια ένδειξη της ανεπάρκειας του Εγώ στην εκτέλεση των λειτουργιών του» (Adorno κ.ά,1950:240). Προσπαθεί να δικαιολογήσει τις δικές του επιθετικές ορμές μέσω της προβολής, θεωρώντας πως δέχεται επίθεση και πρέπει να αμυνθεί, για παράδειγμα η αναφορά στον αντισημιτισμό ως “μηχανισμό άμυνας”.

Ο Adorno, επίσης, υποστηρίζει πως :

όσο μεγαλύτερη είναι η εμμονή ενός υποκειμένου με τις “κακές δυνάμεις” στον κόσμο, όπως φαίνεται από την ετοιμότητα του να σκέφτεται και να πιστεύει στην ύπαρξη φαινομένων όπως άγρια ερωτικά όργια, ίντριγκες και συνωμοσίες, [...] τόσο ισχυρότερες θα είναι οι δικές του ασυνείδητες ορμές και για την σεξουαλικότητα και για την καταστροφικότητα (Adorno κ.ά,1950:240).

Τέλος, «την δύναμη των ασυνείδητων σεξουαλικών ορμών του υποκειμένου» (Adorno κ.ά,1950:241), αποκαλύπτει η μεταβλητή που αφορά το σεξ. Το αυταρχικό άτομο εκδηλώνει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για σεξουαλικά ζητήματα, γεγονός που είναι πολύ σημαντικό, εφόσον διαπιστώνεται πως:

μια ισχυρή τάση να τιμωρούνται οι παραβάτες των σεξουαλικών ηθών [...] μπορεί να εκφράζει μια γενική τιμωρητική στάση που βασίζεται στην ταύτιση με τις αυθεντίες της έσω-ομάδας, ενώ επίσης υποδεικνύει πως οι σεξουαλικές επιθυμίες του ίδιου του υποκειμένου καταπνίγονται με κίνδυνο να ξεφύγουν από κάθε έλεγχο (Adorno κ.ά,1950:241).

Το άτομο προβάλλει “σεξουαλικά όργια” στους άλλους γιατί το ίδιο έχει τέτοιες παρορμήσεις, οι οποίες είναι «ασυνείδητες αλλά έντονα ενεργές» (Adorno κ.ά,1950:241).

Στην διαμόρφωση των δομικών χαρακτηριστικών της αυταρχικής προσωπικότητας τονίζεται ο ρόλος του οικογενειακού περιβάλλοντος και των σχέσεων εντός της οικογένειας. Σύμφωνα με την Frenkel-Brunswik, «πολλές από τις στάσεις και τις υποκείμενες ανάγκες που συζητούνται σε αυτόν τον τόμο πρέπει να θεωρηθεί ότι προέρχονται, όσον αφορά το άτομο, από την οικογενειακή κατάσταση» (Adorno κ.ά,1950: 337). Η διαφορετική μορφή πειθαρχίας μεταξύ των οικογενειών όσων είχαν υψηλές επιδόσεις και αυτών με χαμηλή βαθμολογία στην κλίμακα F, σε συνδυασμό με τις διαφορές ως προς τη δομή της οικογένειας και την προσωπικότητα των γονιών συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό «στην αυταρχική έναντι της δημοκρατικής προσέγγισης των διαπροσωπικών σχέσεων» (Adorno κ.ά,1950:376). Όπως προκύπτει από την έρευνα, στις οικογένειες των μη προκατειλημμένων ατόμων, οι γονείς υποστηρίζουν και καθοδηγούν τα παιδιά τους, δεν είναι προσκολλημένοι σε συμβατικούς κανόνες, ούτε είναι ιδιαίτερος αυστηροί σε ζητήματα υπακοής και συμμόρφωσης. Αντίθετα, τα προκατειλημμένα υποκείμενα τείνουν να αναφέρουν ένα σχετικά σκληρό και πιο απειλητικό τύπο πειθαρχίας στο σπίτι, η οποία βιώνεται ως αυθαίρετη από το παιδί. Σχετικό με αυτό είναι μια τάση εμφανής στις οικογένειες των προκατειλημμένων υποκειμένων να βασίζονται στις σχέσεις σε μάλλον σαφώς καθορισμένους ρόλους κυριαρχίας και υπαταγής σε αντίθεση με ισότιμες πολιτικές. [...] Οι οικογενειακές σχέσεις χαρακτηρίζονται από φοβερή υπαταγή στις απαιτήσεις των γονέων και από

μια πρόωρη καταστολή των παρορμήσεων που δεν είναι αποδεκτές από αυτούς (Adorno κ.ά.,1950: 385).

Σε ένα τέτοιο οικογενειακό περιβάλλον οι γονείς παραμένουν προσκολλημένοι σε συμβατικές αξίες και κανόνες, δίνοντας προτεραιότητα στις δικές τους “κοινωνικές ανάγκες” χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες και τις παρορμήσεις των παιδιών. Οι αξίες των γονιών είναι έξω από το πεδίο του παιδιού, αποξενωμένες από το εγώ του και δεν ενσωματώνονται στην προσωπικότητά του. Η υποταγή και η καταστολή των παρορμήσεων έναντι της “πατρικής εξουσίας” μπορεί να βρει διέξοδο στο πεδίο “των κοινωνικών και πολιτικών στάσεων”. Συχνά, η εξιδανίκευση του πατέρα και της μητέρας συγκαλύπτει εχθρότητα απέναντι τους, η οποία μέσω “του μηχανισμού της μετάθεσης” (Adorno κ.ά.,1950:386) διοχετεύεται σε άλλους. Τα προκατειλημμένα υποκείμενα εκδηλώνουν παρόμοια στάση απέναντι στην εξουσία και τους θεσμούς, εκδηλώνουν «τόσο την υπερβολική συμμόρφωση όσο και την υποκείμενη καταστροφικότητα προς την καθιερωμένη αρχή, τα έθιμα και τους θεσμούς». Με μια τέτοια αμφίθυμη στάση το άτομο «μπορεί εύκολα να τεθεί υπό έλεγχο και μπορεί [...] να ακολουθήσει εκείνες τις εξωτερικές αυθεντίες που αναλαμβάνουν την λειτουργία του Υπερεγώ», επιπλέον αν η εξωτερική αυθεντία το εγκρίνει «το ίδιο άτομο μπορεί να πειστεί πολύ εύκολα στην ανεξέλεγκτη απελευθέρωση των ενστικτωδών τάσεων του, ειδικά εκείνων της καταστροφικότητας» (Adorno κ.ά.,1950:386). Τα προκατειλημμένα άτομα αποστρέφονται τους αδύναμους και τους κατώτερους ενώ έλκονται από την εξουσία, γεγονός που συνδέεται με τη στάση των γονιών απέναντι στο παιδί, «η ηθική αγανάκτηση που βιώνεται αρχικά από την στάση των γονιών κάποιου απέναντι στον ίδιο στράφηκε ενάντια των αδύναμων έξω-ομάδων» (Adorno κ.ά.,1950:385). Η στάση αυτή ερμηνεύεται ως μια τάση των προκατειλημμένων ατόμων «να επιδεικνύουν “αρνητική ταύτιση” με τον αδύναμο μαζί με την θετική αλλά επιφανειακή ταύτιση τους με το δυνατό» (Adorno κ.ά.,1950:387). Η ταύτιση με τον ισχυρό συνδέεται με την ταύτιση με τον πιο ισχυρό γονέα. Το αυταρχικό άτομο, που μεγαλώνει δίπλα σε ένα αυστηρό, απόμακρο και δεσποτικό πατέρα, μη μπορώντας να δημιουργήσει την προσωπική του ταυτότητα, την αναζητά «σε ένα συλλογικό σύστημα όπου υπάρχει η ευκαιρία τόσο για υποταγή στον ισχυρό όσο και για αντίποινα στον αδύναμο» (Adorno κ.ά.,1950:370).

Πη. Υποσύνδρομα της Αυταρχικής Προσωπικότητας

Ο Adorno προκειμένου να κατανοήσει την αυταρχική προσωπικότητα κατασκεύασε μια τυπολογία ή “σχήμα συνδρόμων” (Adorno κ.ά, 1950:750), στο τέταρτο μέρος του έργου, “Ποιοτικές Μελέτες της Ιδεολογίας”. Αν και επισημαίνει πως «οι τυπολογίες τείνουν προς την ταξινόμηση και μεταβάλλουν τα πολύ ευέλικτα γνωρίσματα σε στατικά οιονεί-βιολογικά χαρακτηριστικά» (Adorno κ.ά, 1950:744), αιτιολογεί την επιλογή του βάσει των σύγχρονων συνθηκών της νεωτερικότητας και της τάσης για αποδυνάμωση της ατομικότητας στη σύγχρονη κοινωνία, επιδιώκοντας «μια κριτική τυπολογία που να κατανοεί την ίδια την κατηγοριοποίηση των ανθρώπων ως μια κοινωνική λειτουργία» (Adorno κ.ά, 1950:749). Ο Adorno αντιλαμβάνεται το εν δυνάμει φασιστικό άτομο ως “μια δομική ενότητα”, όπου «χαρακτηριστικά όπως η συμβατικότητα, η αυταρχική υποταγή και επιθετικότητα, η προβολικότητα, η χειραγωγήση, κ.λπ., συχνά συνυπάρχουν», τονίζοντας πως «τα “υποσύνδρομα” που περιγράφουμε εδώ δεν αποσκοπούν να απομονώσουν κανένα από αυτά τα χαρακτηριστικά» (Adorno κ.ά, 1950:751). Οι διαφορετικοί τύποι που κατασκευάζει ανήκουν «σε ένα μοναδικό, “ολικό σύνδρομο”» (Adorno κ.ά., 1950: 751). Τα σύνδρομα στη παρούσα μελέτη, ανατρέχουν στην τυπολογία του αντισημιτισμού που περιλαμβάνεται στο «Σχέδιο έρευνας για τον αντισημιτισμό» (1941), η οποία στην συνέχεια τροποποιήθηκε συμπεριλαμβάνοντας και τους χαμηλόβαθμους σκόρερ. Για τα προκατειλημμένα άτομα, όσους, δηλαδή, σημείωσαν υψηλή βαθμολογία στην κλίμακα F, παρουσιάζει μια τυπολογία διακρίνοντας μεταξύ έξι τύπων:

Επιφανειακή Μνησικακία, Συμβατικό σύνδρομο, Αυταρχικό σύνδρομο, ο Επαναστάτης και ο ψυχοπαθής, ο Μανιακός και ο Χειραγωγικός τύπος.

Η *Επιφανειακή Μνησικακία* μπορεί εύκολα να αναγνωριστεί από την άποψη των δικαιολογημένων ή αδικαιολόγητων κοινωνικών φόβων [...]. Με το *Συμβατικό* μοτίβο, [...] ξεχωρίζει η αποδοχή των συμβατικών αξιών. Το Υπερεγώ δεν έχει απόλυτα εδραιωθεί και το άτομο είναι σε μεγάλο βαθμό υπο την εξουσία εξωτερικών αντιπροσώπων [...]. Ο *Αυταρχικός* τύπος, εξουσιάζεται από το Υπερεγώ και πρέπει συνεχώς να παλεύει με τις ισχυρές και συνεχώς αμφίθυμες τάσεις του Αυτού. Οδηγείται από τον φόβο να είναι αδύναμος. Στο *Σκληρό Άντρα*, οι καταπιεσμένες τάσεις του Αυτού παίρνουν το πάνω χέρι αλλά σε μια καταστροφική μορφή. Και τόσο ο *Μανιακός* όσο και ο *Χειραγωγικός* τύπος φαίνεται να έχουν διαλύσει το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα μέσω μιας ναρκισσιστικής απόσυρσης στον εσωτερικό τους εαυτό (Adorno κ.ά, 1950:753).

Επίσης, για τα μη προκατειλημμένα άτομα, όσους είχαν συγκεντρώσει χαμηλή βαθμολογία στα τεστ, αναφέρει πέντε τύπους: ο *Άκαμπτos*, που δεν ταυτίζεται με την πατρική εξουσία αντίθετα προσκολλάται σε μεγάλες συλλογικότητες, ο *Αντιδραστικός*, όπου η εξιδανίκευση της ιδέας του πατέρα μαζί με το μίσος που νοιώθει παράλληλα για αυτόν, οδηγεί στην απόρριψη κάθε αυθεντίας, ο *Παρορμητικός*, όπου οι παρορμήσεις του Αυτό δεν ενοποιήθηκαν ποτέ με το Εγώ και το Υπερεγώ και νοιώθει απειλή από την υπερβολική λιβιδινική ενέργεια, ο *Ανέμελος*, όπου το Αυτό εξευγενίζεται σε συμπόνοια και ο *Γνήσιος Φιλελεύθερος* ο οποίος πετυχαίνει την ισορροπία μεταξύ του Αυτό, του Εγώ και του Υπερεγώ (Adorno κ.ά, 1950:771).

Σύμφωνα με τον Adorno, όσο αναφορά τα σύνδρομα για τα προκατειλημμένα άτομα, το «Αυταρχικό Σύνδρομο», είναι αυτό που «προσεγγίζει την συνολική εικόνα του υψηλού σκόρερ καθώς ξεχωρίζει σε όλη τη μελέτη» και «έχει επισημανθεί από τον Erich Fromm υπό τον τίτλο του “αυταρχικού-μαζοχιστικού” χαρακτήρα» (Adorno κ.ά, 1950:759). Ο «αυταρχικός τύπος» πειθαρχεί στην κοινωνική υποταγή και τη συμμόρφωση. Ο Adorno ακολουθώντας τον Freud για το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, ερμηνεύει το σύνδρομο αυτό ως μια αποτυχημένη «σαδομαζοχιστική διάλυση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος» (Adorno κ.ά, 1950:759). Η αγάπη για την μητέρα γίνεται ταμπού. Το μίσος εναντίον του πατέρα μεταμορφώνεται σε αγάπη ατελώς, διαμορφώνοντας ένα συγκεκριμένο είδος του Υπερεγώ. Η εξέγερση ενάντια στον πατέρα απωθείται. Ένα μέρος της επιθετικότητας απέναντι στον πατέρα μετατρέπεται σε μαζοχισμό και ένα άλλο σε σαδισμό, που βρίσκει διέξοδο στην έξω – ομάδα. Ο Εβραίος, για παράδειγμα, συχνά λειτουργεί «ως ένα υποκατάστατο του μισητού πατέρα, υποθέτοντας συχνά, σε επίπεδο φαντασίας, τις ίδιες ιδιότητες εναντίον των οποίων το υποκείμενο εναντιώθηκε στον πατέρα, όπως να είναι πρακτικός, ψυχρός, εξουσιαστικός, ακόμη και σεξουαλικός ανταγωνιστής» (Adorno κ.ά, 1950:759).

Ο “αυταρχικός” χαρακτήρας κρατά αμφίθυμη στάση, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα «τυφλή πίστη στην αυθεντία και ετοιμότητα να επιτίθεται σε αυτούς που θεωρούνται αδύναμοι και είναι κοινωνικά αποδεκτοί ως “θύματα”» (Adorno κ.ά, 1950:759). Κατά τον Adorno, το σύνδρομο αυτό χαρακτηρίζει την κατώτερη μεσαία ευρωπαϊκή τάξη, ενώ στην Αμερική αναμένεται «μεταξύ ανθρώπων των οποίων η πραγματική κοινωνική θέση διαφέρει από αυτήν στην οποία αποσκοπούν» (Adorno κ.ά, 1950: 760).

Επιπρόσθετα, ένα άλλο σύνδρομο που αξίζει ιδιαίτερης προσοχής είναι ο «χειραγωγικός τύπος». Σύμφωνα με τον Adorno:

ο χειραγωγικός χαρακτήρας διακρίνεται [...] απο οργανωτική μανία, γενική ανικανότητα για άμεση ανθρώπινη εμπειρία, ενός ορισμένου είδους απουσία συναισθήματος, υπερβολικό ρεαλισμό, [...] είναι δε κυριευμένος από την θέληση του *doing things*, να κάνει πράγματα, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο αυτού του “κάνω”. Μετατρέπει την ενασχόληση, τη δραστηριότητα, τη λεγόμενη *efficiency* ως τέτοια σε λατρεία (Adorno, 2017:36–37)

χαρακτηριστικά που «σύμφωνα με τη *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, αποτελούν συστατικές αρχές του εργαλειακού Λόγου και χαρακτηρίζουν το νεωτερικό υποκείμενο» (Ιακώβου, 2009:320). Ο «χειραγωγικός τύπος», ο οποίος θεωρείται από τον Adorno πως είναι «πιθανώς ο πιο επικίνδυνος», μεταχειρίζεται τα πάντα και τους πάντες ως αντικείμενα προς χειραγώγηση, χαρακτηρίζεται από υπερβολική στερεοτυπία ενώ ο κόσμος όλος χωρίζεται σε «σχηματικά, διοικητικά πεδία» (Adorno κ.ά,1950:767). Το σύνδρομο αυτό εντοπίζεται στην τεχνοκρατική και διευθυντική τάξη καθώς και σε πολλούς φασίστες αντισημίτες στην Γερμανία, με τον Himmler να λειτουργεί ως σύμβολο τους. Αυτό που τους διακρίνει είναι η «σχεδόν πλήρης απουσία οποιασδήποτε στοργής» καθιστώντας τους «τους πιο ανελέητους από όλους» (Adorno κ.ά,1950:767). Η απάθεια και η οργανωτική τους εμμονή τους οδηγεί σε ολοκληρωτικές λύσεις,

ο στόχος τους είναι η κατασκευή θαλάμων αερίων μάλλον παρά το πογκρόμ. Δεν χρειάζεται καν να μισούν τους Εβραίους, τους αντιμετωπίζουν με διοικητικά μέσα χωρίς καθόλου προσωπικές επαφές με τα θύματα [...] “Το Εβραϊκό ζήτημα θα λυθεί αυστηρά νομικά” είναι ο τρόπος που μιλούν για το ψυχρό πογκρόμ (Adorno κ.ά,1950:768).

IIIδ. Το θέμα του αντισημιτισμού στην *Αυταρχική Προσωπικότητα*

Στην “Εισαγωγή” της *Αυταρχικής Προσωπικότητας* σχετικά με τη σχέση του έργου με το ζήτημα του αντισημιτισμού αναφέρεται πως :

Η παρούσα έρευνα για τη φύση του ενδυνάμει φασιστικού ατόμου ξεκίνησε με τον αντισημιτισμό στο επίκεντρο της προσοχής. Οι συγγραφείς, απο κοινού με τους περισσότερους κοινωνικούς επιστήμονες, υποστηρίζουν την άποψη πως ο αντισημιτισμός στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε παράγοντες εντός του υποκειμένου και της συνολικής κατάστασης του, παρά σε πραγματικά χαρακτηριστικά των Εβραίων και πως ένα μέρος για να αναζητήσει κανείς τους καθοριστικούς παράγοντες των αντισημιτικών απόψεων και στάσεων είναι μέσα στα άτομα που τις εκφράζουν. (Adorno κ.ά, 1950:2)

Σκοπός της έρευνας δεν ήταν να δοθεί μια εξήγηση για την ύπαρξη των αντισημιτικών ιδεών στην κοινωνία, αλλά το ερώτημα ήταν «γιατί κάποια συγκεκριμένα άτομα αποδέχονται τέτοιες ιδέες ενώ κάποιοι άλλοι όχι;» (Adorno κ.ά, 1950:3), διατυπώνοντας τις υποθέσεις «(πως 1) ο αντισημιτισμός πιθανώς δεν είναι ένα συγκεκριμένο ή μεμονωμένο φαινόμενο αλλά μέρος ενός ευρύτερου ιδεολογικού πλαισίου και 2) η ευαισθησία ενός ατόμου σε αυτή την ιδεολογία εξαρτάται κυρίως από τις ψυχολογικές του ανάγκες» (Adorno κ.ά, 1950:3).

Στο τέταρτο μέρος του έργου, “Ποιοτικές Μελέτες της Ιδεολογίας”, το οποίο συνιστά την κύρια συμβολή του Adorno στην *Αυταρχική Προσωπικότητα* και όπου επεξεργάζεται το υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τις συνεντεύξεις, βάσει της ποιοτικής ανάλυσης των συνεντεύξεων, ο Adorno παρατηρεί πως αν και η μελέτη προήλθε «από συγκεκριμένες έρευνες για τον αντισημιτισμό», στην πορεία το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από την επικέντρωση στον αντισημιτισμό ως καθαυτό κοινωνικοψυχολογικό φαινόμενο «στη σχέση της προκατάληψης κατά των μειονοτήτων με ευρύτερα ιδεολογικά και χαρακτηριστικά μοτίβα» (Adorno κ.ά, 1950:605). Ωστόσο, τον Adorno απασχολούσε το ερώτημα «εάν ήταν δυνατόν να καθοριστούν κάποια διαφορετικά μοτίβα στη γενική δομή της προκατάληψης» (Adorno κ.ά, 1950:605), γι’ αυτό το λόγο ετοίμασε μια επιπλέον ενότητα στο πρόγραμμα της συνέντευξης με ερωτήσεις σχετικά με τους Εβραίους αντλώντας υλικό από το Labor Study. Γράφει πως «το πρόσθετο υλικό της συνέντευξης μας δίδαξε περισσότερα για τα κυρίαρχα φανερά μοτίβα του αντισημιτισμού παρά για την εσωτερική του δυναμική» (Adorno κ.ά, 1950:606). Χρησιμοποιεί άμεσες ερωτήσεις όπως «Πιστεύετε ότι υπάρχει εβραϊκό πρόβλημα; Είχατε κάποια εμπειρία με Εβραίους; Μπορείτε να ξεχωρίσετε

ένα Εβραίο απο άλλους ανθρώπους; πως; Τι γνωρίζετε για την εβραϊκή θρησκεία;» καθώς και μια «λίστα με τα “κακά εβραϊκά χαρακτηριστικά”» (Adorno κ.ά., 1950: 606).

Στην ανάλυση του αυταρχισμού, «ο αντισημιτισμός αντιπροσώπευε μια εκδήλωση ενός πιο γενικού ψυχολογικού συνδρόμου» (Worrell, 1998:17). Οι συγγραφείς του έργου φαίνεται να συμφωνούν με τον Sartre που υποστηρίζει πως «ο αντισημιτισμός δεν έχει καμία σχέση με τους Εβραίους αλλά με τους αντισημίτες: “αν ο Εβραίος δεν υπήρχε, ο αντισημίτης θα τον επινοούσε”» (Worrell, 1998:17). Βάσει της υπόθεσης πως «η αντισημιτική προκατάληψη λίγο έχει να κάνει με τις ιδιότητες αυτών εναντίον των οποίων κατευθύνεται», τονίζεται πως δεν διερευνάται ο ρόλος που παίζει το αντικείμενο, δηλαδή οι Εβραίοι, στη διαμόρφωση της προκατάληψης, αλλά η έμφαση δίνεται στην υποκειμενική διάσταση του φαινομένου, «στις μορφές της αντίδρασης που κατευθύνονται προς τον Εβραίο» (Adorno κ.ά., 1950:607). Εκκινεί από την παραδοχή πως η ασυνείδητη εχθρότητα που απορρέει από τη ματαίωση και την απόθεση των ενστίκτων και «αποσπάται κοινωνικά από το αληθινό αντικείμενο, χρειάζεται ένα υποκατάστατο αντικείμενο», το οποίο θα πρέπει «να έχει επαρκές ιστορικό υπόβαθρο και να εμφανίζεται ως αδιαμφισβήτητο στοιχείο της παράδοσης. Θα πρέπει να προσδιορίζεται σε αυστηρά και πασίγνωστα στερεότυπα» και να διαθέτει χαρακτηριστικά που «να εναρμονίζονται με τις καταστροφικές τάσεις του προκατειλημμένου υποκειμένου» (Adorno κ.ά., 1950:608). Οι Εβραίοι είναι το «“αντικείμενο” της ασυνείδητης καταστροφικότητας» (Adorno κ.ά., 1950: 608).

Ο Adorno τονίζει τον «“λειτουργικό” χαρακτήρα του αντισημιτισμού, δηλαδή, την σχετική ανεξαρτησία του από το αντικείμενο», ο αντισημιτισμός «δεν εξαρτάται τόσο από την φύση του αντικειμένου όσο από τις ψυχολογικές επιθυμίες και ανάγκες του ίδιου του υποκειμένου» (Adorno κ.ά., 1950:608, 609). Ο αντισημιτισμός λειτουργεί ως ένας είδος «“προσανατολισμού” σε έναν ψυχρό, αποξενωμένο, και κυρίως ακατανόητο κόσμο», που πραγματοποιείται μέσω του στερεότυπου (Adorno κ.ά., 1950:608). Είναι ένα παράλογο, προβολικό σύστημα, αποκομμένο από την πραγματικότητα, το οποίο «στηρίζεται στην στερεοτυπικά παραμορφωμένη εμπειρία» (Jay, 1986:94). Χαρακτηριστικό γνώρισμα του αντισημιτισμού είναι «η απώλεια της ικανότητας για εμπειρία» (Wessel & Rensmann, 2012:216). Εκτός από την απόσταση που υπάρχει μεταξύ στερεότυπου και εμπειρίας, διαπιστώνεται πως «μάλλον, η ίδια η εμπειρία προκαθορίζεται από το στερεότυπο» και όλα γίνονται αντιληπτά «μέσα από

τα γυαλιά της στερεοτυπίας» (Adorno κ.α.,1950:617). Σύμφωνα με τον Adorno «ο γνήσιος αντισημίτης ορίζεται πολύ περισσότερο από την ανικανότητά του για οποιαδήποτε εμπειρία, από την μη ανταπόκρισή του» (Adorno, 1998:101). Ο αντισημίτης στερείται πραγματικής εμπειρίας ως προς το αντικείμενο που μισεί, διαμορφώνοντας μια άκαμπτη πλασματική εικόνα για τους Εβραίους, που συχνά οδηγεί σε “παρανοϊκή πλάνη”:

όσο λιγότερο η αντι-εβραϊκή εικόνα σχετίζεται με την πραγματική εμπειρία και όσο περισσότερο διατηρείται “αγνή”, όπως ήταν, από την μόλυνση με την πραγματικότητα, τόσο λιγότερο φαίνεται να διαταράσσεται από την διαλεκτική με την εμπειρία, την οποία κρατά μακριά μέσω της δικής της ακαμψίας (Adorno κ.α.,1950:619).

Ο αντισημιτισμός συνδέεται με την παράνοια, «εκφράζει ιδεολογικά την εξορθολογισμένη κοινωνική παράνοια. Αντιστοιχεί στις στερεοπαθητικές επιθετικές μορφές συνείδησης του αυταρχικού υποκειμένου» (Rensmann, 2017:195). Στο υλικό των συνεντεύξεων ο αντισημιτισμός φαίνεται να παρουσιάζει κοινά “δομικά χαρακτηριστικά” με τη μανία καταδίωξης. Όπως ο παρανοϊκός «τείνει να “επιλέγει” τον εχθρό του [...] ερωτεύεται αρνητικά», παρομοίως ο εν δυνάμει φασιστικός χαρακτήρας «μπορεί να “διοχετεύσει” την κατά τα άλλα ελεύθερη επιθετικότητα του και να αφήσει ήσυχα άλλα πιθανά αντικείμενα δίωξης» (Adorno κ.α.,1950:611).

Ο αντισημιτισμός, όπως έχει ήδη ειπωθεί, νοείται ως «“μηχανισμός άμυνας”, [...] μια προστασία των μη Ιουδαίων απέναντι στα υποτιθέμενα επιθετικά σχέδια των Εβραίων» (Adorno κ.α.,1950:240). Πλάθονται μύθοι περί συνωμοσίας και δολοπλοκίας των Εβραίων και κατασκευάζεται ένας “φανταστικός εχθρός”. Φαντασιώσεις αναδύονται γύρω από την παντοδυναμία των Εβραίων καθώς και την πανταχού παρουσία τους. Το στερεότυπο περί της επιρροής τους στην πολιτική και την οικονομία επεκτείνεται στην υπερβολή της ολικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με τον Adorno «το προκατειλημμένο άτομο, του οποίου το μίσος διεγείρεται απο αδυναμία, τείνει να τονίζει, επιφανειακά, τη δύναμη των Εβραίων που “ασκούν υπερβολική επιρροή” και “κατέχουν τα πάντα”», (Adorno κ.α., 1950: 639). Στην αντισημιτική φαντασία «οι Εβραίοι “είναι παντού”» (Adorno κ.α., 1950 :614), είναι αυτοί που «“κινούν τα νήματα” πίσω από όλα όσα συμβαίνουν στο σύγχρονο κόσμο» (Rensmann, 2017:178).

Το περιεχόμενο των παραδειγμάτων στερεότυπης φαντασίας που συλλέξαμε αναφέρεται κυρίως στην ιδέα της υπερβολικής δύναμης που αποδίδεται στον επιλεγμένο εχθρό. Η δυσαναλογία μεταξύ της σχετικής κοινωνικής αδυναμίας του αντικειμένου και της υποτιθέμενης απειλητικής παντοδυναμίας του είναι από μόνη της απόδειξη ότι ο μηχανισμός της προβολής λειτουργεί (Adorno κ.α., 1950 :613)

Τέτοιου είδους φαντασιώσεις κυριαρχούν όταν «τα στερεότυπα καθίστανται εντελώς ανεξάρτητα από την αλληλεπίδραση με την πραγματικότητα», διαμορφώνοντας μια «μη ρεαλιστική εικόνα του Εβραίου» (Adorno κ.ά., 1950:613, 614).

Διατυπώνεται το ερώτημα του «*cui bono* (ποιος ωφελείται)», ποιό σκοπό εξυπηρετεί ο αντισημιτισμός για το ίδιο το άτομο; (Adorno κ.ά., 1950 :618) Όπως έχει ειπωθεί ο αντισημιτισμός χρησιμεύει ως ένα σχήμα καθοδήγησης και κατανόησης του κόσμου, ιδίως όταν εξετάζεται η άγνοια και η σύγχυση των υποκειμένων για θέματα κοινωνικά και πολιτικά «πέρα από το εύρος της πιο άμεσης εμπειρίας τους» (Adorno κ.ά., 1950 :618). Συνδέεται με την αλλοτρίωση του σύγχρονου κόσμου η οποία βιώνεται από το άτομο «ως αποπροσανατολισμός, συνοδευόμενος από φόβο και αβεβαιότητα» (Adorno κ.ά.,1950:618) έτσι:

Η πολιτική στερεοτυπία και η προσωποποίηση μπορούν να κατανοηθούν ως μηχανισμοί για την υπερνίκηση αυτής της δυσάρεστης κατάστασης. Οι εικόνες του πολιτικού και του γραφειοκράτη μπορούν να γίνουν κατανοητές ως σημεία προσανατολισμού και ως προβολές του φόβου που δημιουργείται από τον αποπροσανατολισμό. Παρόμοιες λειτουργίες φαίνεται να εκτελούνται από την “ανορθολογική” εικόνα του Εβραίου (Adorno κ.ά., 1950: 618)

Ο Εβραίος, για τον αντισημίτη, ταυτίζεται με τις κοινωνικές πληγές που προκαλεί η νεωτερικότητα, την οποία δυσκολεύεται να κατανοήσει, «είναι το κλειδί για τα πάντα» (Adorno κ.ά.,1950:619). Κατά τον Adorno,

η παραδοξότητα [του Εβραίου] φαίνεται πως παρέχει την πιο εύχρηστη φόρμουλα για την αντιμετώπιση της αποξένωσης της κοινωνίας. Η ενοχοποίηση των Εβραίων με όλα τα υπάρχοντα κακά φαίνεται να διαπερνά το σκοτάδι της πραγματικότητας όπως ένας προβολέας και να επιτρέπει ένα γρήγορο και περιεκτικό προσανατολισμό [...]. Είναι η Μεγάλη Πανάκεια [...] (Adorno κ.ά.,1950:619).

Οι αντισημίτες προσφέρουν μια ψευδαίσθηση ασφάλειας ξορκίζοντας το φόβο όσων αισθάνονται ανασφαλείς. «Ακατάπαυστα επαναλαμβάνουν τα ίδια μοτίβα ξανά και ξανά» (Adorno, 1994:168) και όσο πιο πρωτόγονη είναι η φόρμουλα που χρησιμοποιούν, εξαιτίας της στερεοτυπίας, τόσο πιο ελκυστική φαντάζει, ανάγοντας το περίπλοκο σε στοιχειώδες. Όπως σημειώνει ο Adorno «αφού το κλισέ κάνει συχνά την έξω - ομάδα κακή και την έσω - ομάδα καλή, το αντισημιτικό μοτίβο προσανατολισμού προσφέρει συναισθηματικές, ναρκισσιστικές ικανοποιήσεις που τείνουν να καταρρίψουν τα εμπόδια της ορθολογικής αυτό - κριτικής» (Adorno κ.ά.,1950:619). Οι φασίστες δημαγωγοί χρησιμοποιούν τέτοιους μηχανισμούς ώστε να εκμεταλλευτούν την “ευαισθησία προς τον ψευδή προσανατολισμό” μεταξύ των οπαδών τους

(Adorno κ.ά., 1950:619). Η “ψευδο-διανοητική έλξη του αντισημιτισμού” στηρίζεται σε τρία σημεία: 1. Οι Εβραίοι είναι ένα “πρόβλημα” 2. Οι Εβραίοι είναι όλοι ίδιοι 3. Οι Εβραίοι αναγνωρίζονται ως τέτοιοι, χωρίς εξαίρεση (Adorno κ.ά.,1950:619).

Η ιδέα του “προβλήματος” παρέχει μια αίσθηση αντικειμενικότητας και είναι ένας τρόπος εξορθολογισμού της αντισημιτικής προκατάληψης. Ο Adorno αναφέρει σχετικώς με αυτό:

Επιπλέον, το «πρόβλημα» απαιτεί λύση. Μόλις οι Εβραίοι σφραγίζονται ως αυτό το πρόβλημα, μετατρέπονται σε αντικείμενα [...] δεν είναι πια υποκείμενα, αντιμετωπίζονται ως όροι μιας μαθηματικής εξίσωσης. Η απαίτηση για «λύση του εβραϊκού προβλήματος» έχει ως αποτέλεσμα την υποβαθμισή τους σε «υλικό» για χειραγώγηση (Adorno κ.ά.,1950:620).

Παρομοίως, ο ισχυρισμός ότι οι Εβραίοι είναι όλοι όμοιοι δικαιολογεί ορθολογικά τα γενικά μέτρα κατά των Εβραίων και προσδίδει στον κριτή έναν αέρα ανωτερότητας. Η επιθυμία για επιθετικότητα και πνευματική ανωτερότητα ικανοποιείται. (Adorno κ.ά.,1950:621,622). Το ίδιο ισχύει και για τον ισχυρισμό του αντισημίτη ότι μπορεί να αναγνωρίσει έναν Εβραίο αμέσως, το οποίο αποτελεί την «πιο δραστική έκφραση του μηχανισμού του “προσανατολισμού” [...] ουσιαστικό χαρακτηριστικό της προκατειλημμένης άποψης » (Adorno κ.ά.,1950:622).

Τα στερεότυπα λειτουργούν για τον αντισημίτη «ως μέσα για ψευδή-προσανατολισμό σε έναν αποξενωμένο κόσμο, και παράλληλα ως μηχανισμοί για την κυριαρχία αυτού του κόσμου με το να είναι σε θέση να κατηγοριοποιούν ολοκληρωτικά τις αρνητικές του πλευρές» (Adorno κ.ά.,1950:622, 623).

Επιπλέον, μια άλλη όψη του στερεότυπου είναι «ο διαχωρισμός των Εβραίων σε δυο ομάδες, οι καλοί και οι κακοί» (Adorno κ.ά.,1950:622, 623). Αυτή η διχοτομική σκέψη που σε αυτή την περίπτωση προβάλλεται στις εξω-ομάδες, συνδέεται με την «αυτοματοποίηση της σκέψης σε άσπρο – μαύρο», και αποσκοπεί στο να προσδώσει «ένα αέρα αντικειμενικότητας ενώ εκφράζει κανείς την εχθρότητα του» (Adorno κ.ά.,1950:623).

Η σχέση στερεότυπου και εμπειρίας αντιστρέφεται, καθώς το στερεότυπο νικά την εμπειρία:

Η ιδέα του «προβλήματος», καθώς και η διχοτόμηση που εφαρμόζεται στην έξω ομάδα αντιπροσωπεύουν ένα είδος συμβιβασμού μεταξύ των υποκείμενων ορμών και των εχθρικών στερεοτύπων από τη μια πλευρά, και τις απαιτήσεις της συνείδησης και το βάρος της συγκεκριμένης εμπειρίας από την άλλη [...] ο αντισημίτης διχάζεται μεταξύ αρνητικού στερεότυπου και προσωπικών εμπειριών που αντικρούουν αυτό το στερεότυπο.(Adorno κ.ά.,1950:627)

Η διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στο στερεότυπο, «την πραγματική εμπειρία και τα αποδεκτά πρότυπα της δημοκρατίας [...] οδηγεί σε μια κατάσταση σύγκρουσης» (Adorno κ.ά,1950:608). Ο αντισημίτης οδηγείται σε μια ψυχολογική σύγκρουση εξαιτίας της διάστασης που υπάρχει «μεταξύ των ισχυόντων, πολιτισμικά “αποδεκτών” στερεότυπων της προκατάληψης και των επίσημα κυρίαρχων προτύπων της δημοκρατίας και της ανθρώπινης ισότητας» (Adorno κ.ά,1950:629). Ο αντισημιτισμός αποτελεί εν μέρει ένα πεδίο εκδήλωσης της εσωτερικής σύγκρουσης μεταξύ του Αυτού και του Υπερεγώ. Αν και είναι δύσκολο να προβλεφθεί η έκβαση της σύγκρουσης αυτής για κάθε περίπτωση, εφόσον η σύγκρουση «εντός του ατόμου κριθεί εναντίον των Εβραίων, η ίδια η απόφαση σχεδόν χωρίς εξαίρεση εξορθολογίζεται ηθικιστικά» (Adorno κ.ά., κ.ά,1950:630). Το Υπερεγώ, η πρωταρχική μορφή ηθικής συνείδησης, “γίνεται εκπρόσωπος του Αυτού” (Adorno κ.ά,1950:630). Την κατάληψη του Υπερεγώ από την αντισημιτική ιδεολογία αποδεικνύει η άποψη πως οι Εβραίοι φέρουν την ευθύνη για όσα υπέφεραν, η ευθύνη βαραίνει τα θύματα και όχι τους διώκτες τους, «η κατασκευή της εβραϊκής ευθύνης οδηγεί σε μια πλήρη αντιστροφή μεταξύ θύματος και δολοφόνου» (Adorno κ.ά.,1950:630). Η ενοχοποίηση των Εβραίων, «η ιδέα της αιώνιας εβραϊκής απειλής», ψυχολογικά, λειτουργεί ως ένα είδος «προβολής των αισθημάτων της καταπιεσμένης ενοχής του ίδιου του προκατειλημμένου ατόμου. Ιδεολογικά είναι απλά ένα επιφανόμενο, ένας εξορθολογισμός με την αυστηρή σημασία» (Adorno κ.ά.,1950:633). Η πολιτική εξόντωσης των Ναζί δικαιολογείται. Ο αντισημίτης θεωρεί πως οι ίδιοι οι Εβραίοι “το προκάλεσαν στον εαυτό τους”, εκλογικεύοντας έτσι «τις καταστρεπτικές επιθυμίες, οι οποίες αλλιώς δεν θα εγκρίνονταν από την λογοκρισία του εγώ» (Adorno κ.ά.,1950:631). Καθώς αποσιωπώνται τα ασυνείδητα αισθήματα ενοχής, οι ολέθριες ορμές προβάλλονται επάνω στους Εβραίους. Οτιδήποτε εμποδίζει τον έλεγχο των καταστρεπτικών ιδεών, απομακρύνεται :

Δεν έχουν απομείνει αναστολές με τις οποίες θα μπορούσε να ελεγχθεί το αποκορύφωμα των καταστροφικών ιδεών. Το μίσος αναπαράγεται και αυξάνεται με έναν σχεδόν αυτοματοποιημένο, καταναγκαστικό τρόπο, ο οποίος αποσπάται τελείως από την πραγματικότητα του αντικειμένου και είναι εντελώς ξένος προς το εγώ (Adorno κ.ά.,1950:633).

Εδώ έγκειται και η σημασία της απάλειψης, «της “απαλλοτρίωσης” του Υπερεγώ από τον φασιστικό χαρακτήρα», «από τον τιμωρητικό ηθικισμό του αντισημίτη» (Adorno κ.ά.,1950:630, 633), που οδηγεί σε μια ένταση:

Ο ακραίος αντισημίτης απλά δεν μπορεί να σταματήσει. Με μια δική του λογική, που είναι αρχαϊκής φύσης, πολύ πιο κοντά σε συνειρμικές μεταβάσεις παρά σε λογικά συμπεράσματα, καταλήγει, αφού ξεκίνησε σχετικά απο ήπιες κατηγορίες, στα πιο τρελλά συμπεράσματα, που σε τελευταία ανάλυση ισοδυναμούν με την επιβολή θανατικών ποινών, εναντίον αυτών που “δεν αντέχει” (Adorno κ.ά.,1950:630, 633)

Τα άτομα «απαλλοτριώνονται ψυχολογικά» (ΔΔ:331). Το Υπερεγώ, η πρωταρχική μορφή ηθικής συνείδησης, “γίνεται εκπρόσωπος του Αυτού” (Adorno κ.ά., 1950:630). Με αυτό τον τρόπο απελευθερώνονται οι καταστροφικές παρορμήσεις. Εγκαθιδρύεται «μια πλήρης δυσαναλογία μεταξύ ενοχής και τιμωρίας του επιλεγμένου θύματος» που επιτρέπει στον αντισημίτη, ο οποίος έχει απαλλοτριώσει την συνείδηση του, να μισεί χωρίς όρια και να επιθυμεί «να σκοτώσει το αντικείμενο του μίσους του» (Adorno κ.ά.,1950:637,633). Αυτή η δυσαναλογία μεταξύ της ευθύνης των Εβραίων και της τιμωρίας που τους επιβάλλεται, το γεγονός πως «θα πρέπει να τιμωρηθούν περισσότερο [...] από όσο τους “αξίζει”» (Adorno κ.ά.,1950:632), κατανοείται «μόνο σε σχέση με τη θεωρία της παράνοιας και το παρανοϊκό “σύστημα” που πάντα τείνει να περιλαμβάνει τα πάντα, να μην ανέχεται τίποτα που δεν μπορεί να αναγνωριστεί από την φόρμουλα του υποκειμένου» (Adorno κ.ά.,1950:632)

Ο αντισημίτης χαρακτηρίζεται από έναν “ψυχολογικό ολοκληρωτισμό”, όλα θα πρέπει να τεθούν κάτω από μια εξουσία, «όλα πρέπει να γίνουν “όμοια” με το ιδανικό εγώ της άκαμπτα κατανοητής και υποστασιοποιημένης εσω-ομάδας. Η έξω-ομάδα, ο επιλεγμένος εχθρός, αντιπροσωπεύει μια αιώνια πρόκληση» (Adorno κ.ά., 1950: 632). Ο “ψυχολογικός ολοκληρωτισμός” απορρέει από τη διχοτομική σκέψη φίλος-εχθρός (Ziege, 2019:146). Ό,τι δεν εναρμονίζεται θεωρείται απειλή και πρέπει να εξαλειφθεί. Φτιάχνει ένα κόσμο με πολύ στενά όρια και μηδαμινή ανεκτικότητα απέναντι στο διαφορετικό, «είναι σαν ο αντισημίτης να μην μπορεί να κοιμηθεί ήσυχα μέχρι να μεταμορφώσει όλο τον κόσμο στο ίδιο παρανοϊκό σύστημα από το οποίο περιβάλλεται» (Adorno κ.ά., 1950:633).

Ο αντισημιτισμός έχει ως αποτέλεσμα την «φανερή επιθυμία εξολόθρευσης των Εβραίων» (Adorno κ.ά.,1950:637). Η θανατική καταδίκη δικαιολογείται μέσω στερεοτυπικών μορφών που αποδίδονται στους Εβραίους, «η “παρακμή” των θυμάτων είναι πάντοτε ένα επιχείρημα [...] για να δικαιολογήσουν την εξάλειψή τους» (Adorno, Horkheimer,1987: 216). Είναι η φύση τους “αμετάβλητα κακή” και “εγγενώς διεφθαρμένη” χωρίς να υπάρχει καμία δυνατότητα βελτίωσης, «όσο πιο αναλλοίωτες φαίνεται να είναι οι αρνητικές ιδιότητες του Εβραίου, τόσο περισσότερο τείνουν

να αφήνουν ανοιχτό μόνο έναν τρόπο “επίλυσης”: την εξάλειψη εκείνων που δεν μπορούν να βελτιωθούν» (Adorno κ.ά., 1950 :637)

Ο Adorno εξετάζει, επίσης, τη «διαφοροποίηση του αντισημιτισμού σύμφωνα με τις κοινωνικές ταυτίσεις του υποκειμένου» (Adorno κ.ά., 1950 :609). Ο Εβραίος «για τον αληθινό προλετάριο» εκπροσωπούσε τους αστούς, ήταν «ο εκτελεστής των καπιταλιστικών τάσεων» (Adorno κ.ά., 1950: 638). Αντίθετα, για τους αντισημίτες της μεσαίας τάξης «η εικόνα του Εβραίου φαίνεται να έχει μια κάπως διαφορετική δομή» (Adorno κ.ά., 1950: 638). Ο Εβραίος είναι «ο *απροσάρμοστος* αστός, [...] ο κατεξοχήν σφετεριστής» των δικαιωμάτων τους, «ο μικροπωλητής» που μεταμφιέστηκε «σε αξιοσέβαστο πολίτη και επιχειρηματία» (Adorno κ.ά., 1950:638).

Εάν η βασική υπόθεση του Adorno για τον «σε μεγάλο βαθμό προβολικό χαρακτήρα του αντισημιτισμού ήταν σωστή» τότε «οι Εβραίοι κατηγορούνται, με κοινωνικούς όρους, για εκείνες τις ιδιότητες που από την υπαρξή τους, όσο και αν είναι κοινωνιολογικά ασαφείς, προσκρούουν σε ευαίσθητα σημεία ταξικής ταύτισης» (Adorno κ.ά., 1950: 638).

Σχετικά με όσους είχαν χαμηλή βαθμολογία στις διάφορες κλίμακες για την προκατάληψη, ο Adorno επισημαίνει πως διατηρούν μια στάση που χαρακτηρίζεται από “εμφατική ορθολογικότητα” με μια “διπλή οπτική”. Ο αντισημιτισμός εκλαμβάνεται ως «πρόβλημα του αντισημίτη, και όχι του Εβραίου», ενώ τα φυλετικά ζητήματα καθώς και όσα σχετίζονται με τις μειονότητες αντιμετωπίζονται σε σχέση με τις κοινωνικές συνθήκες «εντός ιστορικής και κοινωνιολογικής προοπτικής» και συνεπώς «ανοιχτά σε ορθολογική κατανόηση και αλλαγή» (Adorno κ.ά., 1950:644).

Στο τέλος του κεφαλαίου XVI, «προκατάληψη στο υλικό της συνέντευξης» ο Adorno καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο αντισημιτισμός συνδέεται με «την άρνηση των αρχών της δημοκρατίας» (Ziege, 2019:150):

Έχει ειπωθεί συχνά πως ο αντισημιτισμός λειτουργεί ως η αιχμή του δόρατος των αντιδημοκρατικών δυνάμεων. Η φράση ακούγεται κάπως τετριμμένη [...]. Ωστόσο ανατρέχοντας στο υλικό που ερευνάται εδώ και σε άλλα κεφάλαια, πρέπει να αναγνωριστεί ότι υπάρχει μια σύνδεση μεταξύ του αντισημιτισμού και του αντιδημοκρατικού αισθήματος. Είναι αλήθεια πως όσοι επιθυμούν να εξοντώσουν τους Εβραίους δεν επιθυμούν, όπως υποστηρίζεται μερικές φορές, να εξοντώσουν στη συνέχεια τους Ιρλανδούς ή τους Προτεστάντες¹². Όμως ο περιορισμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ολοκληρώνεται στην ιδέα τους για ειδική μεταχείριση των Εβραίων όχι

¹²Στο σημείο αυτό αναιρείται η θέση που ο Adorno και ο Horkheimer υποστηρίζουν στην *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, καθώς και σε άλλα κείμενα όπως στο «Democratic Leadership and mass manipulation», δηλαδή πως «τα θύματα είναι μεταξύ τους ανταλλάξιμα» (Δ.Δ:282). (Ιακώβου, 2008 :23)

μόνο συνεπάγεται λογικά την τελική κατάργηση της δημοκρατίας και, ως εκ τούτου, της νομικής προστασίας του ατόμου αλλά συχνά συνδέεται εντελώς συνειδητά [...] με φανερά αντιδημοκρατικές ιδέες. (Adorno κ.ά.,1950:653)

Επίσης, ο Adorno μελετώντας το υλικό των συνεντεύξεων σχετικά με την πολιτική και την οικονομία παρατηρεί πως αν και «η κατασκευή του εν δυνάμει φασιστικού χαρακτήρα βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην διαίρεση μεταξύ των υψηλών και των χαμηλών σκόρερ» αναδεικνύεται ένας πολύ σημαντικός παράγοντας που “θολώνει” την διάκριση αυτή, «το γενικό πολιτισμικό μας κλίμα και ιδιαίτερα την ιδεολογική επιροή που ασκούν τα μέσα ενημέρωσης στους ανθρώπους για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης» (Adorno κ.ά.,1950:644). Αναφέρεται στην τυποποίηση του πολιτισμικού κλίματος «υπό την επίδραση του κοινωνικού ελέγχου και της τεχνολογικής συγκέντρωσης», που διαπερνά τους τρόπους σκέψης των ατόμων και έχει ως συνέπεια την διαμόρφωση ενός “γενικού ιδεολογικού μοτίβου”, τόσο για τα προκατειλημμένα όσο και για τα μη προκατειλημμένα άτομα, όπου περιλαμβάνονται διάφορες τάσεις όπως η “γενική αδιαφορία και σύγχυση σε πολιτικά θέματα”, η “παραταξιακή σκέψη” και η “προσωποποίηση” κ.ά., (Adorno κ.ά.,1950 :655,656).

Το θέμα όμως της τυποποίησης του πολιτισμικού κλίματος δεν διερευνήθηκε περαιτέρω και όπως αναγνωρίζει ο Adorno :

«η “μοναδικότητα” του Ιουδαϊκού φαινομένου και συνεπώς του αντισημιτισμού θα μπορούσε να προσεγγιστεί μόνο προσφεύγοντας σε μια θεωρία που είναι πέρα από το πεδίο αυτής της μελέτης. Μια τέτοια θεωρία» δεν θα ήταν «τίποτα λιγότερο από μια θεωρία της σύγχρονης κοινωνίας ως σύνολο» (Adorno κ.ά., κ.ά.,1950 :608), κάτι που αναπτύχθηκε στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, όπου ο αντισημιτισμός και η προκατάληψη δεν προσεγγίζονται «απλά ως ατομικές, υποκειμενικές πλάνες» αλλά και «ως μέρος του “αντικειμενικού πνεύματος”» (Jay, 2009:230).

IV. Ο Αντισημιτισμός στο «Παρατηρήσεις για την Αυταρχική Προσωπικότητα» του Adorno

Οι «Παρατηρήσεις για την Αυταρχική Προσωπικότητα» (Remarks on the Authoritarian Personality), προσεγγίζουν το νόημα των “Στοιχείων του Αντισημιτισμού” και «αντικατοπτρίζουν τις πλήρεις και χωρίς λογοκρισία απόψεις του Adorno για τον αντισημιτισμό με τρόπο που δεν κάνει η *Αυταρχική Προσωπικότητα*» (Jacobs, 2015:91). Χωρίς το κείμενο αυτό «ο κοινωνικοθεωρητικός πυρήνας της θεωρίας του “αυταρχικού χαρακτήρα” θα μπορούσε να παραμείνει σχεδόν αόρατος» (Ziege 2018:270). Σημαντικό σε αυτό το έργο είναι πως ο Adorno εξετάζει συγκριτικά τον αντισημιτισμό αφού μελετά την οικονομία, την ψυχολογία, την θρησκεία και την κοινωνιολογία (Petrucciani, 2021:151).

Ενώ στην *Αυταρχική Προσωπικότητα* εξετάζεται η υποκειμενική πλευρά της προκατάληψης και του αντισημιτισμού, στις “Παρατηρήσεις” τονίζεται πως :

Αν και «δεν αναλύουμε αντικειμενικές κοινωνικές δυνάμεις που παράγουν και αναπαράγουν την μισαλλοδοξία» εμμένοντας «στη σφαίρα των αντιδράσεων και όχι των ερεθισμάτων», ωστόσο :

Είμαστε πεπεισμένοι ότι η τελική πηγή της προκατάληψης θα πρέπει να αναζητηθεί σε κοινωνικούς παράγοντες που είναι ασύγκριτα ισχυρότεροι από την «ψυχή» οποιουδήποτε ατόμου που εμπλέκεται. Αυτή η υπόθεση επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματα της ίδιας της μελέτης στο βαθμό που δείχνει πως η συμμόρφωση στις αξίες που προωθούνται έμμεσα από το “αντικειμενικό πνεύμα” της σημερινής αμερικανικής κοινωνίας είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των υποκειμένων μας με υψηλή βαθμολογία [...] Η λεπτομερής ανάλυση μας των υποκειμενικών μοτίβων δεν σημαίνει πως, κατά την γνώμη μας, η προκατάληψη μπορεί να εξηγηθεί με τέτοιους όρους. Αντίθετα, θεωρούμε την ανάλυση των αντικειμενικών κοινωνικών δυνάμεων που προξενούν την προκατάληψη ως το πιο πειστικό ζήτημα στην σύγχρονη έρευνα για την προκατάληψη κατά των μειονοτήτων (Adorno 1948: 2).

Για τον Adorno ο αντισημιτισμός οφείλεται «στην ολική δομή της κοινωνίας μας» (Adorno 1948: 11). Η κοινωνική ολότητα, που μεταβάλλει «καθετί ζωντανό» (ΔΔ:283) σε πράγμα, και ο αντισημιτισμός είχαν «εξαρχής μια πολύ στενή σχέση» (ΔΔ:283) :

Η υποθεσή μας για το τι προκαλεί τον αντισημιτισμό είναι η ακόλουθη: οφείλεται στην ολική δομή της κοινωνίας μας [...] σε κάθε βασικά καταναγκαστική κοινωνία. Αυτή η ολότητα εκδηλώνεται σε πολλές πτυχές που όλες περιλαμβάνονται σε αυτήν και εμφανίζονται ως συγκεκριμένες “αιτίες” μόνο στο είδος της σκέψης που, ακολουθώντας αφελώς το μοτίβο των φυσικών επιστημών, ξεχνά πως όλα τα κοινωνικά γεγονότα φέρουν το αποτύπωμα του συστήματος στο οποίο εμφανίζονται και το

οποίο ποτέ δεν μπορεί να εξηγηθεί ικανοποιητικά από την ατομική απαρρίθμηση ποικίλων αιτιών (Adorno 1948: 11).

Για τον Adorno ο σύγχρονος αντισημιτισμός δεν πηγάζει:

από μια συγκεκριμένη αντισημιτική παράδοση. Οι ιστορικές του ρίζες εντοπίζονται μάλλον σε μια γενική τάση προς μια συνεχώς αυξανόμενη “ένταξη” του ατόμου στην κοινωνική ολότητα και, ταυτόχρονα, τις αυξανόμενες θυσίες που απαιτεί ο πολιτισμός από τους υποτιθέμενους ωφελούμενούς του. Δεν υπάρχει αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια μεταξύ παλαιότερων μορφών του αντισημιτισμού και της σημερινής ολοκληρωτικής μορφής (Adorno 1948: 3)

Δεν υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στο “θρησκευτικό ανάθεμα” κατά των Εβραίων και «του σημερινού διοικητικού σχεδιασμού της εκκαθάρισης των κατώτερων φυλών» (Adorno 1948: 4). Ο σύγχρονος αντισημιτισμός δεν στηρίζεται «στις αυθόρμητες παρορμήσεις του πληθυσμού», αντιθέτως «είναι ένα προσεκτικά μελετημένο, ορθολογικά επινοημένο δόγμα [...] που χρησιμοποιεί ισχυρές κοινωνικο-ψυχολογικές διαθέσεις στις μάζες». Αυτό που διακρίνει τον σύγχρονο αντισημιτισμό από παλαιότερες μορφές του «είναι ακριβώς αυτή η ορθολογικότητα στο παράλογο» (Adorno 1948: 4).

Αυτός ο νέος αντισημιτισμός εκφράζει «την δυσφορία στον πολιτισμό» (Adorno, 1948:20), την οργή ενάντια στον πολιτισμό, που «επιβάλλει αδιάκοπα κάθε είδους υλικές και ψυχολογικές θυσίες, που υποτίθεται πως είναι “ορθολογικές” γιατί αναμένεται να εγγυηθούν την αυτοσυντήρηση του συνόλου και την ασφάλεια του ατόμου» χωρίς όμως να το επιτυγχάνουν. Η οργή κατά του πολιτισμού απορρέει από το αίσθημα της απάτης. Το συναίσθημα ότι έχεις προδοθεί, «η ανεκπλήρωτη υπόσχεση για λύτρωση του ανθρώπου από τη βαρβαρότητα», διεγείρει άγριες παρορμήσεις. Ο εξαπατημένος εξεγείρεται και ξεσπά «σε απεριόριστες εκρήξεις οργής αφού η δύναμη που καταπιέζει τον βάρβαρο μέσα του είναι η ίδια βάρβαρη» (Adorno, 1948:20 ·Ziege, 2019:148)

Σε ένα ολοκληρωτικό σύστημα «ο αντισημιτισμός είναι ένα διοικητικό μέτρο που χρησιμοποιεί τις υπάρχουσες προκαταλήψεις και σε ένα μεγαλύτερο βαθμό, τις ψυχολογικές διαθέσεις» (Adorno 1948: 9). Ο Adorno αναφέρει πως :

Ο φθόνος είναι σίγουρα μια όψη της προκατάληψης αλλά οι άνθρωποι δεν είναι αντισημίτες επειδή ζηλεύουν τους Εβραίους. Ζηλεύουν με αυτό τον τρόπο εξαιτίας της συνεχούς κοινωνικής πίεσης και της κραυγαλέας αντίφασης μεταξύ των σημερινών οικονομικών δυνατοτήτων και της δικής τους απογοητευτικής ύπαρξης. Τελικά, ο φθόνος τους στρέφεται εναντίον των Εβραίων ή οποιασδήποτε άλλης κατάλληλης μειονοτικής ομάδας, ακολουθώντας τη γραμμή της ελάχιστης αντίστασης. Αυτό, τουλάχιστον, φαίνεται να υπονοείται στα ευρήματά μας σχετικά με τον «λειτουργικό χαρακτήρα» της προκατάληψης. Όσο περισσότερο η κοινωνία μας τείνει να γίνει “ολο-

κληρωτική”, δηλαδή μια εντελώς οργανωμένη ολότητα τόσο περισσότερο αυξάνεται η πίεση που ασκεί στο σχετικά αδύναμο άτομο (Adorno 1948: 14)

Ο Adorno σημειώνει πως αν και «έχουμε δηλώσει επανειλημμένα τη βασική μας συμφωνία με την οικονομική θεωρία που βλέπει στον αντισημιτισμό ένα κοινωνικό παρά ψυχολογικό φαινόμενο», το οικονομικό κίνητρο¹³ δεν είναι αρκετό προκειμένου να ερμηνευθεί «η παρουσία ή η απουσία της προκατάληψης σε οποιοδήποτε συγκεκριμένο άτομο» (Adorno 1948: 12). Σύμφωνα με τον Adorno, η αντίθεση μεταξύ της «αποδοχής μιας βασικά οικονομικής θεωρίας του αντισημιτισμού και της παραδοχής μας της ανεπάρκειας των οικονομικών κινήτρων ως μέσου για την πλήρη κατανόηση των αντισημιτικών στάσεων και συμπεριφορών» (Adorno 1948: 13), μπορεί να εξηγηθεί σε σχέση με την κοινωνική ολότητα (Ziege, 2018: 272). Όπως παρατηρεί :

η αρχή της κοινωνικής ολότητας ευθύνεται για την προκατάληψη. Με την έννοια αυτής της ολότητας και όχι μεμονωμένων κινήτρων και συγκεκριμένων συμπεριόντων, μιλάμε για τα οικονομικά θεμέλια του αντισημιτισμού. Αυτό δεν ισχύει μόνο για το γεγονός ότι η κοινωνική ανισότητα και η πίεση εξαρτώνται σε τελευταία ανάλυση από την οικονομική διαφοροποίηση. Προχωράμε πιο πέρα. Η δομή του οικονομικού συστήματος επηρεάζει όλες τις ανθρώπινες σχέσεις και ακόμη την πιο εσωτερική σύνθεση του ατόμου. Έτσι το διάχυτο χαρακτηριστικό της κοινωνικής “αποξένωσης” αντανάκλα σε μεγάλο βαθμό τη φύση μιας εμπορευματικής κοινωνίας όπου ο άνθρωπος εμφανίζεται ως παραγωγός και καταναλωτής αγαθών και όχι ως το υποκείμενο της κοινωνίας του (Adorno 1948: 13)

Το ζήτημα της αλλοτρίωσης επιδρά «στην ίδια τη δομή των αντισημιτικών στάσεων» (Adorno 1948: 10) και συνδέεται με την «εμπορευματική κοινωνία» και οικονομία του σύγχρονου καπιταλισμού. Στις “Παρατηρήσεις” ο Adorno εγκαθιστά «μια σύνδεση μεταξύ της κοινωνικο-ψυχολογικά ανιχνεύσιμης κατάστασης της αλλοτρίωσης και της εμπορευματικής οικονομίας στο σύγχρονο καπιταλισμό» διευθετώντας με αυτό τον τρόπο την φαινομενική αντίφαση ανάμεσα «στην εστίαση στο υποκειμενικό [...] και τις βασικές αρχές της Κριτικής Θεωρίας», εφόσον στην *Αυταρχική Προσωπικότητα* «δεν υπάρχουν καθόλου ίχνη ή και εμπειρικά στοιχεία που να

¹³ Στην εισαγωγή της *Αυταρχικής Προσωπικότητας*, στην πρώτη ενότητα οι συγγραφείς αναφέρουν πως «τα οικονομικά κίνητρα στο άτομο μπορεί να μην έχουν τον κυρίαρχο και συχνά κρίσιμο ρόλο που συχνά τους αποδίδεται» (Adorno κ.α., 1950:8). Η έρευνα ανέδειξε το γεγονός πως άτομα της ίδιας κοινωνικοοικονομικής κατάστασης δεν είχαν την ίδια ιδεολογία. Επιπρόσθετα, συχνά οι άνθρωποι «δεν συμπεριφέρονται με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθούν τα υλικά τους συμφέροντα, ακόμη και όταν τους είναι ξεκάθαρο ποιά είναι αυτά τα συμφέροντα» (Adorno κ.α., 1950:8). Οι άνθρωποι σκέφτονται και λαμβάνουν τις αποφάσεις τους με όρους μιας ευρύτερης ομαδικής ταύτισης και της ανάγκης να παρέχουν υποστήριξη σε αυτή την ομάδα παρα βάσει ορθολογικών εκτιμήσεων. Οι συγγραφείς θεωρούν πως «πιο εσωτερικοί, πιο ατομικιστικοί παράγοντες δεν έχουν λάβει την προσοχή που τους αξίζει» δεδομένου πως ο φασισμός απευθύνεται «στις συναισθηματικές ανάγκες» και «όχι στο ορθολογικό προσωπικό συμφέρον» (Adorno κ.α., 1950:10)

υποδεικνύουν τη σημασία των κοινωνικών συνθηκών, για παράδειγμα με τη μορφή της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης του ατόμου, για τη διαμόρφωση του αυταρχικού χαρακτήρα» (Ziege, 2019:15).

Η προκατάληψη θεμελιώνεται στην «ολότητα του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος» (Adorno 1948:18). Το ίδιο το κοινωνικοοικονομικό σύστημα είναι “μια αυτοαντιφατική ολότητα” που “ο εγγενώς ανταγωνιστικός χαρακτήρας είναι ο ίδιος ο λόγος για παράλογες διεξόδους: διακρίσεις” (Adorno 1948: 18)

Ο Adorno επικρίνει την δεσπόζουσα κοινωνιολογική προσέγγιση που χρησιμοποιεί γενικές κατηγορίες, το νόημα των οποίων θεωρείται αυταπόδεικτο, όπως η διάκριση των ατόμων σε “εσω” και “εξω - ομάδες”. Η εχθρότητα απέναντι στο διαφορετικό, απέναντι σε όσους δεν αποτελούν τμήμα της ομάδας, θεωρείται φυσική χωρίς να είναι απαραίτητη καμία εξήγηση με αποτέλεσμα η διάκριση να ερμηνεύεται ως ένα αμετάβλητο στοιχείο της κοινωνίας παρά «ως συνέπεια της εκμετάλλευσης και της κατάπνιξης» (Adorno 1948: 16), μια θέση όπως «ο ξένος είναι πάντα μισητός» (Adorno 1948: 17) θεωρείται αυτονόητη. Σύμφωνα με τον Adorno είναι η ίδια η απόρριψη του διαφορετικού που θα πρέπει να εξηγηθεί και γι’ αυτό θα πρέπει «να αναζητήσουμε τις κοινωνικές δομές και δυναμικές που πυροδοτούν την αναζωπύρωση του αντισημιτισμού [...] ο αντισημιτισμός δεν προκύπτει από μια γενική απόρριψη της διαφοράς αλλά, μάλλον, από το γεγονός ότι οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι ανταγωνισμοί προβάλλονται σε αυτή τη διαφορά» (Petruciani 2021:152)

Ο Adorno συζητά επίσης σύντομα το πως εξηγεί ο Sartre τον αντισημιτισμό. Αναφορά στον Sartre έχει ήδη γίνει στην *Αυταρχική Προσωπικότητα*, όπου επισημαίνεται η ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στο σύνδρομο που προέκυψε μέσα από την έρευνα και χαρακτηρίζει την αυταρχική προσωπικότητα και «“το πορτραίτο του αντισημίτη” του Jean -Paul Sartre», σημειώνοντας ότι «μας φαίνεται αξιοσημείωτο, πως το φαινομενολογικό του “πορτραίτο” μοιάζει τόσο πολύ, τόσο στη γενική δομή όσο και σε πολλές λεπτομέρειες, στο σύνδρομο που αναδύθηκε αργά μέσα από τις εμπειρικές παρατηρήσεις μας και την ποσοτική ανάλυση μας» (Adorno κ.ά,1950:971). Στις “Παρατηρήσεις”, ο Adorno αναφέρει πως η μελέτη αυτή είναι πολύ κοντά «στη δική μας ερμηνεία του αντισημίτη» (Adorno 1948: 21), αν και έγινε γνωστή αφού είχαν ήδη συλλέξει και αναλύσει τα δεδομένα τους. Αν και υπάρχουν ομοιότητες υπάρχει μια σημαντική διαφορά. Ο Σαρτρ ερμηνεύει τον αντισημιτισμό με όρους ατομικότητας, είναι ζήτημα ελεύθερης επιλογής, μια άποψη που ο Adorno δεν συμμερίζεται. Ο αντισημιτισμός είναι μια “κοινωνική ασθένεια”, ένα αντικειμενικό κοινωνικό γεγονός και

Θα ήταν εντελώς αδύνατο να περιοριστεί το αντικειμενικό φαινόμενο του σημερινού αντισημιτισμού με το πανάρχαιο υπόβαθρό του και όλες τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις, στη νοοτροπία εκείνων που, σύμφωνα με τον Σαρτρ, πρέπει να πάρουν την απόφασή τους σχετικά με αυτό το θέμα (Adorno 1948: 26).

Ο Adorno αν και αναγνωρίζει το χρέος απέναντι στον Freud και την θεωρία του για το ασυνείδητο, την καταστολή, και τον τριμερή διαχωρισμό της ψυχής δεν υιοθετούσε την ερμηνεία του Freud ως προς την προέλευση του αντισημιτισμού:

Όλες οι έννοιες και οι υποθέσεις που λαμβάνονται από την φροϋδική σχολή αναφέρονται στη δυναμική της προσωπικότητας. Ωστόσο δεν χρησιμοποιούμε τις συγκεκριμένες ψυχαναλυτικές θεωρίες του αντισημιτισμού, όπως η κατασκευή του Freud ενός επαναλαμβανόμενου μοτίβου της δολοφονίας του πατέρα της πρωταρχικής ορδής (Urhorde) [...] ή την εξήγηση του αντισημιτισμού μέσα από το σύμπλεγμα του ευνουχισμού [...]. Τέτοιες θέσεις τείνουν να μειώνουν τον αντισημιτισμό γενετικά σε ψυχολογικά γεγονότα [...]. Αυτή η αφέλεια δίνει κατασκευές, που αντιμετωπίζουν φαινόμενα του αντικειμενικού πνεύματος καθώς και εκείνα της κοινωνικής πραγματικότητας σαν να ήταν νεύρωση και μπορούσαν να γίνουν κατανοητά με όρους κάποιας πρωταρχικής εμπειρίας [...]. (Adorno 1948: 27)

Ο Adorno κάνει λόγο για «το τέλος της αντισημιτικής ψυχολογίας» (Adorno 1948: 27). Σύμφωνα με όσα ανέδειξε η μελέτη σχετικά με τα χαρακτηριστικά των προκατειλημμένων ατόμων, ο Adorno αναφέρει πως «η σύνδεση των χαρακτηριστικών που μπορεί να ονομαστεί αποτυχία εξατομίκευσης μπορεί να παρέχει τον τελικό ορισμό του “υψηλού” συνδρόμου» (Adorno 1948: 27). Τα προκατειλημμένα άτομα, όσοι δηλαδή συγκέντρωσαν υψηλή βαθμολογία, σε σχέση με τους χαμηλόβαθμους συμμορφώνονται και προσαρμόζονται καλύτερα στο κυρίαρχο πολιτιστικό κλίμα, μια διαπίστωση «που ίσως υποδεικνύει [...] πως είναι χαρακτηριστικό της παρούσας ιστορικής κατάστασης» (Adorno 1948: 5). Στην αρχή του κειμένου ο Adorno ασκεί κριτική στην «δημοκρατική μεροληψία» της αμερικανικής έρευνας, όπου:

κοινωνικά έγκυρα επιστημονικά ευρήματα μπορούν να αποκτηθούν μόνο με τη δειγματοληψία ενός τεράστιου αριθμού ανθρώπων από τις στάσεις και τις απόψεις των οποίων εξαρτάται το τι πρόκειται να συμβεί όπως υποθετικά η επιτυχία ή η αποτυχία ενός εμπορεύματος που προσφέρεται στην αγορά εξαρτάται από την νοοτροπία του αγοραστή (Adorno 1948: 2).

Σε αυτό το πλαίσιο η κοινωνία νοείται «ως το άθροισμα της υποκειμενικής γνώμης, ένας συσχετισμός που θα ίσχυε μόνο εάν πράγματι η κοινωνία αποτελούνταν από αυθύπαρκτα “άτομα”» (Gordon, 2016). Ο Adorno αμφισβητεί την ικανότητα του αυταρχικού υποκειμένου να λειτουργεί ως μια αυτόνομη οντότητα, που οι αποφάσεις του είναι σημαντικές τόσο για τον ίδιο όσο και την κοινωνία, αλλά περισσότερο ως

ένα υποτακτικό κέντρο αντίδρασης που συμμορφώνεται με τις κοινωνικές συμβάσεις, γεγονός που εναρμονίζεται «με την οικονομική τάση προς μια σταδιακή εξαφάνιση της ελεύθερης αγοράς και την προσαρμογή του ανθρώπου στην αργά αναδυόμενη νέα κατάσταση» (Adorno 1948: 2).

Στην ανάλυση του Adorno τα αυταρχικά υποκείμενα δεν αποτελούν την εξαίρεση αντιθέτως εκπροσωπούν «τάσεις που γίνονται όλο και πιο ορατές σε ολόκληρη την σύγχρονη κοινωνία» (Gordon, 2016).

Όπως το θέτει ο Horkheimer στον πρόλογο της έρευνας *Η Αυταρχική Προσωπικότητα*

Το κεντρικό θέμα της εργασίας είναι σχετικά μια νέα έννοια – η άνοδος ενός νέου ανθρωπολογικού είδους που αποκαλούμε αυταρχικό τύπο ανθρώπου. Σε αντίθεση με τον φανατικό του παλαιότερου στυλ φαίνεται να συνδυάζει τις ιδέες και τις δεξιότητες που είναι τυπικές μιας ιδιαιτέρως βιομηχανοποιημένης κοινωνίας με παράλογες ή αντι-ορθολογικές πεποιθήσεις (Adorno κ.ά., 1950:ix).

Ο Adorno επισημαίνει «τους περιορισμούς των ψυχολογικών παραγόντων στο σύγχρονο άνθρωπο και την αντικατάστασή τους από την παντοδύναμη κοινωνική προσαρμογή η οποία, από ψυχολογική άποψη, είναι οπισθοδρομική [...] το “υψηλό” σύνδρομο θα πρέπει να ειπωθεί υπο το φως αυτής της ολικής οπισθόδρομησης» (Adorno 1948: 29). Η “οπισθόδρομηση” εκφράζει μια γενική κοινωνική τάση που οδηγεί μακριά από τη γνήσια ατομικότητα προς μια αύξηση της κοινωνικής συμπεριφοράς που η έρευνα ταυτίζει με το “υψηλό” σκορ (Gordon 2016). Για τον Adorno είναι ξεκάθαρο πως :

Εάν το άτομο, υπό την έννοια της ισορροπίας μεταξύ του Εγώ, του Υπερεγώ και του Αυτό, δεν μπορεί πλέον να θεωρείται ως η χαρακτηριστική μορφή των σημερινών ανθρώπων, η ψυχολογία μπορεί να αρχίσει να είναι παρωχημένη στο βαθμό που οι πράξεις των ατόμων δεν μπορούν να εξηγηθούν επαρκώς όσο αφορά το ψυχολογικό νοικοκυριό του ατόμου (Adorno 1948: 28).

Κατά την άποψη του δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως η θεωρία του Freud διαμορφώθηκε το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα «όταν η ατομικότητα ως κοινωνική κατηγορία βρισκόταν στο απόγειο της» (Adorno 1948: 28). Ωστόσο, τονίζει την «φθορά της ατομικότητας που προκλήθηκε από την παρακμή της ελεύθερης επιχείρησης και της οικονομίας της αγοράς» (Adorno 1948: 28). Εφόσον, υπό τις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού, το ισχυρό και ανεξάρτητο άτομο αρχίζει να διαλύεται «παραδίδοντας τον εαυτό του σε συλλογικές δυνάμεις, η κλασική ψυχαναλυτική αλληλεπίδραση του Εγώ, του Υπερεγώ και του Αυτό[...] και ο παλιός ορισμός της

αρχής της πραγματικότητας μέσω της αποκρυστάλλωσης ενός ισχυρού εγώ» δεν ισχύουν πια (Adorno 1948: 28). Θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση, όπως παρατηρεί ο Adorno, πως «η ψυχολογία του σύγχρονου αντισημίτη προϋποθέτει κατά κάποιο τρόπο το τέλος της ίδιας της ψυχολογίας» (Adorno 1948: 28).

Τέλος, επισημαίνεται μια διαφορετική λειτουργία του αντισημιτισμού, πλέον δεν έχει ιδιαίτερη σημασία «το παλιό εβραϊκό μίσος ως μια ξεχωριστή συναισθηματική δύναμη» αλλά «η προθυμία ορισμένων τύπων ανθρώπου να αποδέχονται μηχανικά δεδομένα ιδεολογικά μοτίβα, κομματικά προγράμματα (tickets), που επίσης περιλαμβάνουν αντισημιτικά συνθήματα αλλά που δεν εμπνέονται πλέον από αντισημιτικές αντιδράσεις αυτές καθαυτές» (Adorno 1948: 28). Ο Adorno, όπως και στην θέση VII των “Στοιχείων” στην *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, πραγματεύεται την μορφή που παίρνει ο αντισημιτισμός στην μεταφασιστική εποχή, «το πραγματικό ζήτημα είναι ο ολοκληρωτικός αντισημιτισμός [...] αποξενωμένος από τις προκαταλήψεις των δικών του οπαδών» (Adorno 1948: 10). Ο Adorno διαβλέπει πως ο μεγαλύτερος κίνδυνος μπορεί να είναι η ίδια η “παραταξιακή σκέψη”, η οποία καθίσταται δυνατή γιατί η ίδια η ύπαρξη «εκείνων που ενδίδουν σε αυτό τον τύπο σκέψης καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από “παρατάξεις” (tickets), από τυποποιημένες, σκοτεινές, συντριπτικές κοινωνικές διαδικασίες, που αφήνουν στο “άτομο” ελάχιστη ελευθερία για δράση και γνήσια ατομικότητα» (Adorno κ.ά., 1950 :747). Στην ανάλυση της *Αυταρχικής Προσωπικότητας*, αυτός ο τρόπος σκέψης εμπεριέχει δυο αντιφατικές μεταξύ τους έννοιες, το στερεότυπο και την προσωποποίηση, που «εκφράζουν το αδιέξοδο όπου βρίσκονται πολλά άτομα» και που «η ερμηνεία τους μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πρώτο βήμα προς την κατανόηση του “ψυχωτικού” συμπλέγματος σκέψης που φαίνεται να είναι κρίσιμο χαρακτηριστικό του φασιστικού χαρακτήρα» (Adorno κ.ά., 1950 :664, 665). Σχετικά με τον «“τρόπο σκέψης με βάση ετικέτες” (“Ticket”-Denken)» ο Adorno γράφει:

Η διαδικασία εκμηχάνισης και εκγραφειοκρατισμού απαιτεί από εκείνους που της υποτάσσονται υπακοή κατά μια νέα έννοια: οφείλουν, [...] να εκμηχανίσουν και να τυποποιήσουν ως ένα βαθμό τους ίδιους τους εαυτούς τους. Όσο λιγότερο εξαρτάται το πεπρωμένο τους από τη δική τους αυτόνομη κρίση, τόσο περισσότερο είναι υποχρεωμένοι να εισέρχονται σε πανίσχυρες οργανώσεις και θεσμούς, [...] οι άνθρωποι με τη εφαρμογή έτοιμων «κλισέ» και αξιολογήσεων καθιστούν πιο άνετη τη ζωή τους [...] αλλά επίσης απελευθερώνονται γρήγορα από την ατελείωτη προσπάθεια να πρέπει να διακρίνουν μέσα από τη συνθετότητα και την πολυπλοκότητα της σύγχρονης κοινωνίας. [...] αυτή η «κανονικότητα» της συνείδησης έχει φθάσει στο σημείο του παραλόγου (Adorno, Horkheimer 1987:216)

Όσο οι άνθρωποι «διαμορφώνονται μέσω της ολοκληρωτικής προσαρμογής στην κοινωνική δομή» και οι «ιδιότητες της ανεξαρτησίας και της αντίστασης που καθόριζαν την παλιά έννοια του ατόμου» χάνονται, «η προκαθορισμένη αρμονία μεταξύ μιας ολοκληρωτικής κοινωνίας και αυτών που περιλαμβάνει μειώνει τη σημασία της διάκρισης μεταξύ της ανάλυσης αντικειμενικών (ερεθισμάτων) και υποκειμενικών αντιδράσεων», καθώς η κοινωνία επιτρέπει όλο και λιγότερο χώρο στο άτομο και δεν ανέχεται «μη κοινωνικά, ατομικά πεδία ύπαρξης, δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά είτε η αρχή γίνεται με την ανάλυση των οικονομικών δυνάμεων είτε με τον άνθρωπο. Όλοι οι δρόμοι οδηγούν στο ίδιο κέντρο αφού η κοινωνική δυναμική αφορά τους θεσμούς όχι λιγότερο από τους ανθρώπους», οι οποίοι ουσιαστικά είναι «το προϊόν αυτής της δυναμικής», για αυτό το λόγο όπως ισχυρίζεται ο Adorno «οι μηχανισμοί στους οποίους υπόκεινται ακατάπαυστα τα άτομα από έξω, βρίσκονται στο βάθος των ίδιων των ατόμων» (Adorno 1948: 29).

V. Συμπεράσματα

«η ολοκληρωτική κοινωνικοποίηση του κόσμου, [...], απειλούσε μια καινούργια οπισθοδρόμηση προς μια κοινωνικοποιημένη βαρβαρότητα» (Jay, 1992: 33)

Στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* το ζήτημα του αντισημιτισμού εξετάζεται στο ευρύτερο πλαίσιο της κριτικής που ασκείται στη νεωτερικότητα και «την πορεία προς το διοικούμενο κόσμο» (ΔΔ:17). Τα “Στοιχεία” «διερευνούν, επιβεβαιώνουν και διευκρινίζουν ένα κεντρικό ισχυρισμό του βιβλίου στο σύνολό του» (Jakobs 2019:182), τη μεταβολή του δυτικού πολιτισμού σε βαρβαρότητα. Ο αντισημιτισμός είναι «αποτέλεσμα και σύμπτωμα ενός αποτυχημένου πολιτισμού» (Wiggershauss, 2000:41). Η ανορθολογικότητα του απορρέει «από την ίδια τη φύση του κυρίαρχου Λόγου και του κόσμου που ανταποκρίνεται στην εικόνα του» (ΔΔ:27).

Στα “Στοιχεία”, όπως και στην *Αυταρχική Προσωπικότητα*, κεντρική θέση κατέχει η προβολική φύση του αντισημιτισμού, «στην εικόνα του Εβραίου που παρουσιάζουν στον κόσμο οι λαϊκοί εθνικιστές εκφράζεται ο δικός τους χαρακτήρας» (ΔΔ: 278). Όπως έχουμε αναφέρει η «ουσία του αντισημιτισμού» (ΔΔ:308) είναι η “εσφαλμένη” προβολή. Η ψευδής προβολή, που στερείται αναστοχασμού, έχει ένα παρανοϊκό χαρακτήρα:

οι παρανοειδείς μορφές συνείδησης τείνουν προς το σχηματισμό συνδέσμων, κλειστών ομάδων μέσα σε οργανώσεις και συμμοριών. Τα μέλη φοβούνται να πιστεύουν μόνο τους τις παρανοϊκές ιδέες τους. Μέσω του μηχανισμού της προβολής βλέπουν παντού τη συνωμοσία και τον προσηλυτισμό (ΔΔ:321).

Οι αντισημιτικές φαντασιώσεις και τα στερεότυπα στηρίζονται στο μηχανισμό της προβολής. Οι αντισημίτες προβάλλουν στο αντικείμενο τις παρορμήσεις και τις εσωτερικές τους συγκρούσεις, «παρορμήσεις οι οποίες δεν εγκρίνονται από το υποκείμενο ως δικές του, ενώ ανήκουν σε αυτό, αποδίδονται στο αντικείμενο: στο προβλεπόμενο θύμα» (ΔΔ:306).

Η προβολικότητα, «η προβολή προς τα έξω ασυνείδητων συναισθηματικών παρορμήσεων» (Adorno κ.ά., 1950:228), είναι μια απο τις κύριες μεταβλητές που ορίζουν την αυταρχική προσωπικότητα. Κύριο χαρακτηριστικό του αυταρχικού χαρακτήρα είναι η πρόσδεση του στην εξουσία, δηλώνει υποταγή στους ανωτέρους του ενώ υποτιμά όσους βρίσκονται σε θέση κατώτερη από τη δική του. Τέτοιοι άνθρωποι

«χρειάζονται την ταύτιση με την υφιστάμενη τάξη και ταυτίζονται μ' αυτή τόσο πρόθυμα όσο η τελευταία εμφανίζεται πιο ισχυρή και δυνατή. Πίσω απο αυτό κρύβεται μια βαθιά αδυναμία του δικού τους εγώ» (Αντόρνο, Χορκχαϊμερ 1987:213). Το αυταρχικό υποκείμενο εξαιτίας της αδυναμίας εσωτερίκευσης του Υπερεγώ προσηλώνεται σε μορφές εξουσίας αναζητώντας «κάποιο οργανωτικό και συντονιστικό φορέα έξω απο τον εαυτό του» (Adorno κ.ά.,1950:234), ένα εξωτερικό Υπερεγώ. Παράλληλα, οι ορμές που δεν μπορούν να διοχετευτούν κατά της εξωτερικής αυθεντίας προβάλλονται σε άλλες ομάδες. Αυτό συμβαίνει γιατί ο «αυταρχικός, πρέπει, από εσωτερική ανάγκη να στρέψει την επιθετικότητα του εναντίον των έξω-ομάδων» (Adorno κ.ά.,1950:233), εξαιτίας της αδυναμίας να στραφεί ενάντια στις αυθεντίες της εσω-ομάδας, ενάντια σε εκείνους που υποκαθιστούν το Υπερεγώ του. (Kauders, 2021: 211). Τόσο στις “Παρατηρήσεις”, όσο και στην *Αυταρχική Προσωπικότητα* και στα “Στοιχεία” της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* ο Adorno μιλά για το αδύναμο εγώ και την ψυχολογική απαλλοτρίωση του ατόμου (Ziege, 2019: 146).

Ο Adorno επισημαίνει την απώλεια της ατομικότητας και της ατομικής εμπειρίας στην σύγχρονη κοινωνία, την αποδυνάμωση του υποκειμένου που όλο και περισσότερο υιοθετεί συμπεριφορές συμμόρφωσης και υποταγής, καθώς και στερεοτυπικά σχήματα σκέψης. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του σύγχρονου αντισημιτισμού είναι η απώλεια της ικανότητας για εμπειρία και κριτική σκέψη, «η αυθεντική, προσωπική εμπειρία δεν επιτρέπεται στο αυταρχικό υποκείμενο. Αυτή η ανικανότητα συνδυάζεται με στερεοτυπικές μορφές σκέψης» (Rensmann, 2017:115). Το στερεότυπο νικά την εμπειρία, και δεν είναι δυνατόν «να "διορθώσει" κανείς τα στερεότυπα με την εμπειρία: είναι απαραίτητο να χτιστεί εκ νέου η ικανότητα απόκτησης εμπειρίας» (Adorno κ.α., 1950:617). Παράλληλα, στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, αναφέρεται πως «η κρίση δεν βασίζεται πια στην πραγματική εκτέλεση της σύνθεσης, αλλά την τυφλή υπαγωγή [...] ο αντιλαμβανόμενος δεν είναι παρών κατά τη διαδικασία της αντίληψης» (ΔΔ:329). Προκειμένου να επιτευχθεί η κοινωνική προσαρμογή το άτομο «παραλείπεται από την ίδια την ιδέα της δικής του ατομικότητας» (Adorno 1948:29). Οι νέες συνθήκες που προσδιορίζουν τις κοινωνίες που οργανώνονται με κριτήριο τον ανταγωνισμό επηρεάζουν την συγκρότηση της ταυτότητας των ατόμων. Στις σύγχρονες μαζικές κοινωνίες που επιβάλλονται τυποποιημένοι τρόποι ζωής, οι κοινωνικές σχέσεις κυριαρχούνται από την ανταλλακτική αξία, «μια κυριαρχία που μειώνει τα άτομα σε εναλλάξιμα υποδείγματα μιας αφηρημένης υποκειμενικότητας» (Jay, 1984 :260). Ο Adorno καταδικάζει την τυφλή υπαγωγή των ανθρώπων σε συλλογικότητες

γιατι έτσι «αυτοακυρώνονται ως αυτοπροσδιοριζόμενα όντα», αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως «ένα είδος υλικού» ενώ αντιμετωπίζουν τους άλλους σαν μια «άμορφη μάζα» (Adorno 2017:35), μια συμπεριφορά που ταιριάζει στο «χειραγωγικό τύπο» ή «τύπο της *πραγματοποιημένης συνείδησης*», ο οποίος «είναι πολύ ευρύτερα διαδεδομένος απ' ό,τι θα μπορούσε κανείς να φανταστεί» (Adorno 2017:37). Στο σύγχρονο τυποποιημένο κόσμο που «“παράγει” διαφορετικούς “τύπους” ατόμων» ο Adorno υποστηρίζει πως «μεγάλος αριθμός ανθρώπων δεν είναι πλέον ή μάλλον ποτέ δεν ήταν “άτομα” με την έννοια της παραδοσιακής φιλοσοφίας του 19ου αιώνα» (Adorno κ.ά.,1950:747). Σε ένα τέτοιο κόσμο το άτομο περιθωριοποιείται από την τάξη που επιβάλλει κοινωνικά και οικονομικά ο καπιταλισμός:

το κοινωνικό μας σύστημα βρίσκεται σε άμυνα [...] ο καπιταλισμός αντί να επεκτείνει τον παλιό τρόπο και να δώσει αναρίθμητες ευκαιρίες στους ανθρώπους, πρέπει να διατηρηθεί κάπως επισφαλώς και να μπλοκάρει κρίσιμες ιδέες που θεωρήθηκαν “προοδευτικές” πριν από εκατό χρόνια αλλά θεωρούνται επικίνδυνες σήμερα [...] η μεταμόρφωση του κοινωνικού μας συστήματος από κάτι δυναμικό σε κάτι συντηρητικό, ένα status quo, που παλεύει για τη διαίωσή του αντανάκλαται από τις στάσεις και τις απόψεις όλων εκείνων [...] που ταυτίζονται με το υπάρχον σύστημα (Adorno κ.ά.,1950:662).

Η στερεοτυπία, η προσωποποίηση της πολιτικής, η παραταξιακή νοοτροπία χαρακτηρίζουν το νέο «“ανθρωπολογικό” είδος» (Adorno κ.ά., 1950:ix), που είναι «το προϊόν της εσωτερίκευσης των ανορθολογικών όψεων της σύγχρονης κοινωνίας» (Adorno 1996:129). Ο αυταρχικός χαρακτήρας είναι «ο ιδεατός τύπος ατόμου στον καπιταλισμό του 20ου αιώνα, στο “διοικούμενο κόσμο”» (Ziege, 2019:145)

Οι τύποι που είναι χαρακτηριστικοί για τον κόσμο του Άουσβιτς είναι πιθανότατα κάτι καινούργιο. Από τη μια εκπροσωπούν την τυφλή ταύτιση με τη συλλογικότητα. Από την άλλη είναι κομμένοι και ραμμένοι στα μέτρα που χρειάζονται για να χειραγωγούν τις μάζες και τις συλλογικότητες, όπως έκαναν ο Χίμλερ, ο Χες και ο Άιχμαν (Adorno 2017:31).

Ο αντισημιτισμός συνδέεται με την αυταρχικής δομής προσωπικότητα, χωρίς βέβαια αυτή «να θεωρείται αποκλειστική πηγή του αντισημιτισμού» (Rensmann, 2017: 149). Στην ανάλυση του ο Adorno δίνει προτεραιότητα στους αντικειμενικούς παράγοντες:

Ποτε δεν αμφισβητήσαμε την προτεραιότητα των αντικειμενικών παραγόντων σε σχέση με τους ψυχολογικούς [...] στη σύγχρονη κοινωνία οι αντικειμενικοί θεσμοί έχουν επιτύχει τέτοια κυριαρχία στα άτομα ώστε τα άτομα, σε όλο και αυξανόμενους αριθμούς, γίνονται απλοί φορείς των τάσεων που αναπτύσσονται πάνω από τα κεφάλια τους (Αντόρνο, 1987:29)

Τον Αύγουστο του 1944 ο Adorno γράφει στους συναδέλφους του πως «θα πρέπει να τονίσουμε ότι η αποκαλούμενη ψυχολογία του αντισημίτη δεν λειτουργεί σε κενό χώρο αλλά σχετίζεται ουσιαστικά και εγγενώς με κοινωνικές καταστάσεις [...]» (Jakobs 2005:164). Για τον Adorno «ο αντισημιτισμός δεν μπορεί να "εξηγηθεί" μέσω των ψυχικών χαρακτηριστικών των αντισημιτών» αντιθέτως αυτά τα ψυχολογικά γνωρίσματα θα πρέπει να ερμηνευθούν σε σχέση με την υπάρχουσα κοινωνική δομή (Petruciani, 2021:152). Ο αντισημιτισμός είναι ένα αντικειμενικό κοινωνικό γεγονός και οι ρίζες του βρίσκονται στην κοινωνική ολότητα, μια αρνητική κοινωνική ολότητα που διαμορφώνει τον ψυχικό κόσμο των υποκειμένων (Petruciani 2021:151), «οι ιστορικές του ρίζες εντοπίζονται μάλλον σε μια γενική τάση προς μια συνεχώς αυξανόμενη “ένταξη” του ατόμου στην κοινωνική ολότητα και, ταυτόχρονα, τις αυξανόμενες θυσίες που απαιτεί ο πολιτισμός από τους υποτιθέμενους ωφελούμενους του» (Adorno 1948: 3). Στην *Αυταρχική Προσωπικότητα* οι συγγραφείς, ίσως υπό την επίδραση του Adorno, στα συμπεράσματα αναγνωρίζουν πως

η τροποποίηση της εν δυνάμει φασιστικής δομής δεν μπορεί να επιτευχθεί μόνο με ψυχολογικά μέσα. Το έργο συγκρίνεται με αυτό της εξάλειψης της νευρώσης ή της παραβατικότητας ή του εθνικισμού απο τον κόσμο. Αυτά είναι αποτελέσματα της ολικής οργάνωσης της κοινωνίας και θα αλλάξουν μόνο καθώς αυτή η κοινωνία αλλάζει (Adorno κ.ά, 1950: 975)

Ο σύγχρονος αντισημιτισμός είναι ολοκληρωτικός. Μια καταστροφική δύναμη που «αδιαφορεί γι' αυτό που ποτέ δε διέκρινε με πλήρη σαφήνεια: αν κατευθύνεται εναντίον άλλων ή εναντίον του υποκειμένου της» (Adorno 2000: 185). Η Ιακώβου παρατηρεί πως το κεφάλαιο «Στοιχεία του αντισημιτισμού» θα μπορούσε «να διαβασθεί ως μια ανάλυση όχι μόνο του αντισημιτισμού αλλά του ναζισμού ως ολοκληρωτισμού» (Ιακώβου 2008:18). Απ αυτή τη σκοπιά «η εξόντωση των Εβραίων γίνεται αντιληπτή ως μια έκφανση της θεμελιακής για τον ολοκληρωτισμό “a priori αναγωγή[ς] στη σχέση φίλος-εχθρός”» (Ιακώβου 2008:19). Υπο την ολοκληρωτική κυριαρχία, «ο “επιλεγμένος εχθρός” (δηλαδή, αθώα θύματα που [...], εκτελούνται και εξαφανίζονται απολύτως ανεξάρτητα απο την πραγματική συμπεριφορά ή τις πολιτικές τους απόψεις) είναι τόσο αυθαίρετος όσο και οι δήμιοι» (Rensmann 2011: 8). Ο σύγχρονος ολοκληρωτικός αντισημιτισμός δεν συνδέεται με τη συμπεριφορά των θυμάτων του, είναι ανεξάρτητος απο το αντικείμενό του, «ο φθόνος τους στρέφεται εναντίον των Εβραίων ή οποιασδήποτε άλλης κατάλληλης μειονοτικής ομάδας» (Adorno 1948: 14). Στην *Αυταρχική Προσωπικότητα* τονίζεται πως η αντισημιτική προκατάληψη, έχει πολύ μικρή σχέση με τα χαρακτηριστικά αυτών εναντίον

των οποίων στρέφεται. Ο Adorno υποστηρίζει πως «οι θηριωδίες δεν είχαν καμία σχέση με οποιαδήποτε πραγματική συμπεριφορά των Εβραίων [...] η εναλλαξιμότητα των Εβραίων και άλλων θυμάτων ήταν πάντα ένα γενικό χαρακτηριστικό της αντισημιτικής ιδεολογίας, τουλάχιστον στη σύγχρονη εκφάνσή της» (Wessel & Rensmann, 2012:216). Όπως ρητά δηλώνει στις “Παρατηρήσεις” «η εποχή μας του ολοκληρωτικού αντισημιτισμού και της γενοκτονίας δεν γνωρίζει πλέον τον “αυθόρμητο” αντισημιτισμό» και ίσως η έλλειψη αυτής «της αυθεντικής [...] συναισθηματικής βάσης» τον καθιστά τόσο απάνθρωπο (Adorno 1948: 28). Ο σύγχρονος ολοκληρωτικός αντισημιτισμός είναι ένα «ορθολογιστικά κατασκευασμένο δόγμα που προωθείται από τα πάνω» (Adorno 1948: 4), αποκομμένος «από την προκατάληψη των δικών του υποστηρικτών» (Adorno 1948: 10). Αυτή «η ορθολογικότητα στο παράλογο» (Adorno 1948: 4) είναι που κάνει το σύγχρονο ολοκληρωτικό αντισημιτισμό να ξεχωρίζει από παλαιότερες μορφές του.

Ο σύγχρονος αντισημιτισμός «έχει τη λειτουργία της διείσδυσης σε μια κατά τα άλλα αδιαφανή, αλλοτριωμένη κοινωνική πραγματικότητα» (Adorno 1948: 24). Το αφήγημα του αντισημιτισμού είναι μια καθοδηγητική γραμμή στη σκοτεινή πραγματικότητα, «είναι το αντίδοτο ενάντια στα δεινά που συνεπάγεται ο ορθολογικός πολιτισμός» (Adorno 1948: 4).

Ο Adorno λίγα χρόνια αργότερα στο δοκίμιο του *The Meaning of Working Through the Past* θα γράψει πως «το παρελθόν θα έχει αντιμετωπιστεί μόνο όταν εξαλειφθούν τα αίτια αυτού που συνέβη τότε. Μόνο επειδή οι αιτίες συνεχίζουν να υπάρχουν το σαγηνευτικό ξόρκι του παρελθόντος παραμένει αδάμαστο» (Adorno 1998:103), γεγονός που καθιστά αναγκαία την κατανόηση των συνθηκών που γεννούν το φαινόμενο αυτό.

Ο αντισημιτισμός συσκοτίζει «κάθε ισχυρισμό ότι η Ιστορία προχωρά “αναπόφευκτα” ή ακόμα και “διαλεκτικά” προς μια προοδευτική κατεύθυνση» (Fine, Spencer, 2017:62)

Βιβλιογραφία

Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N., (1950) *The Authoritarian Personality*, New York: Harper and Brothers

Adorno T.W., Horkheimer M., (1996 [1947]) *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, επίμετρο Ψυχοπαίδης Κ., εκδ. Νήσος Αθήνα

Adorno, Theodor W., (1948) “Remarks on *The Authoritarian Personality*.” Max Horkheimer archive; Universitätsbibliothek, Goethe Universität.

<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/horkheimer/content/zoom/6323018?zoom=1&lat=1600&lon=1000&layers=B>. (ανάκτηση 15/6/2021)

Horkheimer Max, and Theodor W. Adorno, (2002) *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*. Edited by Gunzelin Schmid Noerr and translated by Edmund Jephcott, Stanford: Stanford UP

Adorno, T.W.,(1994) «Research Project on Anti-Semitism: Idea of the Project» στο Adorno: *The stars down to earth and other essays on the irrational in culture*, edited with an introduction by Stephen Crook, New York, Routledge, σελ.135-161

Adorno, T.W.,(1994) «Anti-semitism and fascist propaganda» στο Adorno: *The stars down to earth and other essays on the irrational in culture*, edited with an introduction by Stephen Crook, New York, Routledge, σελ.163-171

Adorno, T.W.,(1996) “Freudian Theory and the Pattern of Fascist Propaganda. στο Adorno, *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*, edited with an introduction by J. M. Bernstein, 114-135, London, New York, Routledge

Adorno, T.W.,(1998) “The Meaning of Working through the Past.” στο Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*, translated by Henry W. Pickford, 89–104. New York: Columbia UP

Adorno, T.W.,(1998) “Scientific Experiences of a European Scholar in America.” in Adorno, *Critical Models: Interventions and Catchwords*, translated by Henry W. Pickford, 215–242. New York: Columbia UP

Abromeit J., (2011) «Revisiting Max Horkheimer’s Early Critical Theory» στο *THE ROUTLEDGE COMPANION TO THE FRANKFURT SCHOOL*, (edit.) Peter E. Gordon, Espen Hammer, and Axel Honneth, 152-162, Routledge

Auer D., (2012) «Adorno’s and Arendt’s Reflections on the place of the Intellectual» στο *Arendt and Adorno: Political and philosophical investigations*, (edit.) Lars Rensmann and Samir Gandesha, 229-245, Stanford University Press

Benhabib S., (2011) *Dignity in Adversity Human Rights in Troubled Times*, Polity Press

Benhabib S. & Picker C., (2019) «Arendt and the Frankfurt School» στο *THE ROUTLEDGE COMPANION TO THE FRANKFURT SCHOOL*, (edit.) Peter E. Gordon, Espen Hammer, and Axel Honneth, 295-310, Routledge

Buck- Mors S., (1977) *The Origins of Negative Dialectics*: Theodor W. Adorno, Walter, New York: The Free Press

Clarke S., (2003) *Social Theory, Psychoanalysis and Racism*, Palgrave Mcmillan

Fine R., Spencer Ph., (2017) *Antisemitism and the left On the return of the Jewish question*, Manchester University Press

Held D., (2004) *An Introduction to Critical Theory:Horkheimer to Habermas*, Polity

Fromm E, 2020[1936] *Studies on Authority and the Family Sociopsychological Dimensions* Translation into English 2020 by The Estate of Erich Fromm

<https://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/1936a-eng.pdf> (ανάκτηση 4-12-2020)

Gordon P., *The Authoritarian Personality Revisited: Reading Adorno in the Age of Trump*, boundary2, june 15, 2016

<https://www.boundary2.org/2016/06/peter-gordon-the-authoritarian-personality-revisited-reading-adorno-in-the-age-of-trump/> (ανάκτηση 15/6/2021)

Jay M., (1984) «Theodor W. Adorno and the Collapse of the Lukácsian Concept of Totality» στο Jay, *Marxism and Totality*, 241–275, Cambridge, Polity Press

Jay M., (1986) «The Jews and the Frankfurt School: Critical Theory's Analysis of Anti-Semitism» in *Permanent Exiles: essays on the intellectual migration from Germany to America*, N.Y., Columbia University Press, σελ.90-100

Judaken J., (2012) «Blindness and Insight: The Conceptual Jew in Adorno and Arendt's Post-Holocaust Reflections on the Antisemitic Question» στο *Arendt and Adorno political and philosophical investigations*, (edit.) Lars Rensmann and Samir Gandesha, 173-196, Stanford University Press

Kauders A., (2021) «The Psychology of Antisemitism Revisited» στο *The Future of the German-Jewish Past*, (edit.) Gideon Reuveni, Diana Franklin, 207-220, Purdue University Press

Wheatland T., (2019) «The Frankfurt School in Exile» στο *THE ROUTLEDGE COMPANION TO THE FRANKFURT SCHOOL*, (edit.) Peter E. Gordon, Espen Hammer, and Axel Honneth, 193-205, Routledge

Schulze Wessel, Julia, and Lars Rensmann, (2012) “The Paralysis of Judgment: Arendt and Adorno on Antisemitism and the Modern Condition”, στο *Arendt and*

Adorno: Political and philosophical investigations, (edit.) Lars Rensmann and Samir Gandesha, 197-225, Stanford University Press

Jay, M. (1986) «The Jews and the Frankfurt School: Critical Theory's Analysis of Anti-Semitism» στο *Permanent exiles: essays on the intellectual migration from Germany to America*, 90-100, New York: Columbia University Press

Jakobs J., (2005) «Horkheimer, Adorno, and the Significance of Anti-semitism: The Exile Years» στο *Exile, Science and Bildung The Contested Legacies of German Emigre Intellectuals*, Kettler D. and Lauer G. (edit), 157-168, New York: Palgrave Macmillan

Jakobs J., (2015) *The Frankfurt School, Jewish Lives, and Antisemitism*, New York: Cambridge University Press

Jakobs J., (2019) «The Frankfurt School and Antisemitism» στο *THE ROUTLEDGE COMPANION TO THE FRANKFURT SCHOOL*, (edit.) Peter E. Gordon, Espen Hammer, and Axel Honneth, 178-192, Routledge

Müller-Doohm S., (2005) *Adorno a Biography*, Polity Press, UK

Petruciani St., (2021) «Adorno's Interpretation of Antisemitism and the Dialectics of Civilization» στο *The European Left and the Jewish Question 1948-1992*, Alessantra Tarquini (Edit.), 145-156, Palgrave Macmillan Cham

Rabinbach A., (2000) «Why Were the Jews Sacrificed? The Place of Anti-Semitism in Dialectic of Enlightenment», *New German Critique*, no81, Dialectic of Enlightenment, (Autumn2000), 49-64, www.jstor.org/stable/488545 (ανάκτηση 10/5/2021)

Rensmann L., (2011) «Political Terror in the Age of Global Modernity: Adorno's Critical Theory of Totalitarianism Revisited» στο *Politics, Religion & Ideology*, March 2011, Vol. 12, No. 1, 3-26

Rensmann L., (2017) *The Politics of Unreason, The Frankfurt School and the Origins of Modern Antisemitism*, Sunny Press

Worrel M., (1998) «Authoritarianism, Critical Theory and Political Psychology: Past, Present, Future» στο *Social Thought & Research*, 1998, Vol. 21, No. 1-2, σ.3-33

Ziege E., (2018) *Antisemitismus und Gesellschaftstheorie*, Schurkamp

Ziege E., (2019) *Theodor Adorno, Bemerkungen zu The Authoritarian Personality und weitere texte*, Suhrkamp Verlag Berlin

Adorno, Theodor W, (2000) *Minima Moralia*, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, εκδ. Αλεξάνδρεια ,Αθήνα

Αντόρνο Τ., Χορκχάιμερ Μ. (επιμ.) (1987 [1956]), *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*, μτφ. Δ. Γράβαρης, Αθήνα, Κριτική

Αντόρνο Τ. Β., (1987) *Επιστημονικές εμπειρίες ενός ευρωπαίου διανοουμένου στην Αμερική*, μτφ. Βάσω Γκιντή, εκδ. Υψιλον/βιβλία, Αθήνα

Αντόρνο Τ. Β., (2017) *Η εκπαίδευση μετά το Άουσβιτς*, μτφ., Γ. Σαγκριώτης, εκδ. Νήσος, ΑΘΗΝΑ

Bauman Z., (2012) *Παράπλευρες απώλειες: κοινωνικές ανισότητες την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα

Honneth A.,(2005) «Κριτική Θεωρία» στο *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Πετμεζίδου Μ.(επιμ.), τομ.ΙΙ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

Horkheimer M.,(1980) *Οι Εβραίοι και η Ευρώπη*, εκδ. Έρασμος, Αθήνα

Freud, S. (1962). *Άπαντα: Το Εγώ και το Εκείνο*, Πρόλογος Ε. Jones, μτφ. Π.Κ.Σύρου, τόμος έβδομος, εκδ. Σμυρνιώτη Αθήνα

Freud, S. (1977) «31η Παράδοση: Ανάλυση της Ψυχικής Προσωπικότητας» στο *Νέες εισαγωγικές διαλέξεις για την ψυχανάλυση* (1933), μτφ. Τρικεριώτη Κ., Εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα

Jay, M. (1992) *Η Έννοια της Ολότητας στον Λούκατς και στον Αντόρνο*, εκδ. Έρασμος Αθήνα

Jay M., (2009) *Η Διαλεκτική Φαντασία*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Wellmer A., (1989) *Λόγος, Ουτοπία και Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, εκδ. Έρασμος Αθήνα

Wiggershaus, R. (2000) «Κοινωνική δομή και σχέση με τη φύση. Η προσπάθεια της σχολής της Φρανκφούρτης να κατανοήσει τον αιώνα των άκρων» στο *Η Κριτική Θεωρία σήμερα*, Κουζέλης Γ., Αθήνα, εκδ. Νήσος, σσ. 24-48

Ιακώβου Β.,(2007) «Κριτική Θεωρία και Ψυχανάλυση- Μεταξύ αναγνώρισης και παραγνώρισης» στο *Το νεωτερικό υποκείμενο εμπρός στο αίτημα του άλλου*, (επιμ) Λιποβατς, Παπαθεοδώρου, εκδ. Νήσος, σελ.173-207

Ιακώβου Β.,(2008) «Η Ανάλυση του Αντισημιτισμού στον Αντόρνο», *Αξιολογικά* 20, εκδ. Νήσος, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ.11-24

Ιακώβου Β.,(2009) «Η Κριτική Θεωρία και η Νεωτερικότητα» στο *Κοινωνική σκέψη και Νεωτερικότητα*, Κονιόρδος Σ.(επιμ.), Αθήνα, εκδ. Gutenberg, σελ. 297-324

Κάλφας Β., (1978) «Διαμόρφωση και εξέλιξη της Κριτικής Θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης» στο *Ο ΠΟΛΙΤΗΣ*, τ.21, 70-77, Α΄ μέρος

Κρανάκη Μ., (2000) *Διαβάζοντας τον Freud: δέκα μαθήματα για την ψυχανάλυση*, Αθήνα, Εστία

Λίποβατς Θ., (2009) «Ψυχανάλυση και Νεωτερικότητα» στο *Κοινωνική σκέψη και Νεωτερικότητα*, Κονιόρδος Σ. (επιμ.), Αθήνα, Gutenberg, σελ.193-215

Μαγγίνη Γ., (2007) «Νεωτερική και μετανεωτερική φιλοσοφία της παιδείας: διακυβεύματα και προοπτικές», ΔΩΔΩΝΗ Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, τ.34, 75-96

Smith Ph., (2006) *Πολιτισμική Θεωρία*, Αθήνα, Εκδ. Κριτική

Ράντης Κ., (2006) *Ψυχανάλυση και Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα

Φροϋντ, Σ. (1994) *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας* (Η Δυσφορία μέσα στον Πολιτισμό), μτφ. Γ.Βαμβαλής, εκδ.Επίκουρος, Αθήνα

Ψυχοπαίδης Κ.,(1996) «Η Διαλεκτική του Ορθού λόγου και οι Αντινομίες της Κριτικής του», επίμετρο στο Adorno, Horkheimer (1996), *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, εκδ. νήσος